

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

ANICA GORTNAR

**Zaton čelazarstva v Čeleznikih in Kropi ob
koncu 19. stoletja**

Diplomsko delo

Mentor: izr. prof. dr. Rok Stergar

Univerzitetni študijski program:
Zgodovina

Ljubljana, 2013

Zahvala

Zahvaljujem se vsem, ki so mi kakorkoli pomagali pri izdelavi diplomske naloge. Posebna zahvala gre mentorju izr. prof dr. Roku Stergarju za korekten odnos in strokovnost ter vodenje pri izdelavi diplomske naloge.

Hvala muzejskemu tehniku v Ĥeleznikih Juretu Rejcu za odgovore na nekatera vpraĝanja. Hvala tudi profesorju Jakobu Lamutu z Naravoslovnotehniĝke fakultete za pomoĻ pri razumevanju razliĻnih tehnik in postopkov pri pridobivanju in predelavi Ĥeleza ter za razlago strokovnih izrazov.

Hvala starĝem za potrpeĤljivost in vso podporo v Ļasu ĝtudija.

Hvala tudi vsem ostalim, ki ste mi v Ļasu ĝtudija kakorkoli priskoĻili na pomoĻ.

Izvleček

Zaton železarstva v Železnikih in Kropi ob koncu 19. stoletja

Diplomsko delo skuša predstaviti, zakaj je prišlo do krize železarstva v Železnikih in Kropi ter posledično do njegovega zatona. Namen pa je tudi pokazati, kako je ta kriza vplivala na tamkajšnje prebivalstvo. Dolga leta je fužinarstvo in žebeljarstvo predstavljalo glavno gospodarsko panogo in glavni vir zaslužka prebivalcev tako v Železnikih kot v Kropi. Z industrijsko revolucijo in razvojem industrijske proizvodnje pa tamkajšnje ročno izdelovanje žebeljev ni več moglo konkurirati strojni izdelavi. Industrijski razvoj v drugih krajih je negativno vplival na Železnike in Kropo, ki sta ostala na ročni izdelavi. Svoje je naredil tudi razvoj železniškega omrežja, ki je povzročil, da so kraji, ki jih je železnica obšla, začeli stagnirati. Prav tako pa je na propadanje železarstva v obravnavanih krajih vplivalo tudi združevanje gorenjskih železarn, torej nastanek Kranjske industrijske družbe, v katero Kropa in Železniki nista bila vključena. Polasi je obrt zamirala in to je imelo velik vpliv na tamkajšnje prebivalstvo. Kovači so doživljali hudo stisko. Dela ni bilo, posledično ne zaslužka in mnogi so se znašli na robu preživetja. Kriza je vplivala na prebivalstveno dinamiko. V obeh krajih se je ob koncu 19. stoletja občutno zmanjšalo število prebivalstva. Poskusi, da bi rešili propadajoče železarstvo, so bili dokaj klavrni in na prelomu stoletja so plavhi dokončno ugasnili. Kljub vsemu pa se je v Kropi po zaslugi žebeljarske zadruge ohranilo žebeljarstvo, medtem ko je v Železnikih propadlo tudi to.

Ključne besede: železarstvo, žebeljarstvo, industrijska revolucija, kovači, žbelji.

Abstract

The end of ironwork in Železniki and Kropa at the end of 19. century

The diploma thesis explains the reasons for crisis in iron industry in Železniki and Kropa and, consequently, its decline. The purpose of this research is also to present how the crisis influenced the local population. For many years, ironwork and nail making had been the main industry branch and the main source of earnings of the inhabitants of Železniki and Kropa. When the industrial revolution and the development of industrial production emerged, making nails by hand could not bear the increased competition of machine production. Industrial development in surrounding areas had a negative impact on Železniki and Kropa, which both stayed focused on handmade production. Additionally, the development of railway system caused the stagnation in towns, which were not included into the railway area. The decline of

iron industry in these towns was also a consequence of merging the Carniolan ironworks into Kranj Industrial Corporation in which Ħelezniki and Kropa were not included. Gradually, the ironwork started to decline. Consequently, the blacksmiths found themselves in poverty, since they did not have any opportunities to work and earn money. The crisis had an influence on population dynamics. The attempts to save the declining ironworks were unsuccessful. At the turn of the century, the blast furnaces definitively stopped functioning. The ironwork cooperative managed the nail making craft in Kropa to keep working, but in Ħelezniki that decayed as well.

Keywords: ironwork, nail making, industrial revolution, blacksmiths, nails

Kazalo

Slovarček Źelezarske terminologije	7
1. Uvod	8
1.2 Viri, literatura in stanje raziskav	9
2. O zgodovini SelŹke doline	11
2.1 Lega in nastanek Źeleznikov	11
2.2 Kolonizacija SelŹke doline	11
3. Lega in nastanek Kroe	13
4. Źelezarstvo pred nastankom fuŹin	14
5. Nastanek fuŹin	15
5.1 Razvoj Źelezarstva v Źeleznikih	15
5.2 Razvoj Źelezarstva v Kropi	16
6. ZnaŹilnosti Źelezarstva v Źeleznikih in Kropi	18
6.1 LastniŹtvo fuŹin	18
6.2 Posebne pravice fuŹinarjev	18
6.3 Stanje Źelezarstva v Źeleznikih in Kropi v prvi polovici 19. stoletja	19
6.4 Kje so pridobivali Źelezovo rudo?	20
6.5 Izvoz	21
6.6 Delavstvo na fuŹinah in njihovo plaŹilo	21
6.7 Organizacija in naŹin dela v kovaŹnicah	24
6.8 Socialne razmere med Źebljarji v Źeleznikih in Kropi	24
6.8.1 Delovni Źas	24
6.8.2 Delovna obleka in prehrana	27
6.8.3 Stanovanjske razmere	27
6.8.4 Źivljenje	28
7. Vzroki za krizo v Źelezarstvu	29
7.1 Francoske vojne in Ilirske province	29
7.2 Industrijska revolucija in razvoj Źeleznice	29
7.3 Evropa se industrijsko razvija, slovenske deŹele zaostajajo	30
7.4 Kranjska industrijska druŹba	31
7.4.1 ZaŹetki Kranjske industrijske druŹbe	31
7.4.2 Pridobivanje feromangana	32
7.4.3 TeŹko obdobje za Kranjsko industrijsko druŹbo	33

7.4.4 Novo upanje za Kranjsko industrijsko družbo.....	34
8. V Ħeleznikih in Kropi ġe po starem.....	35
8.1 Proizvodnja Ħeleza v plavĦih.....	35
8.2 RoĦno kovanje Ħebljev v vigenjih.....	36
9. Prehod iz zlatih Ħasov za Ħelezarstvo v krizo.....	38
10. Konec Ħebljarske obrti je pred vrati.....	39
10.1 PlavĦi ugaġajo	40
11. Huda stiska v osemdesetih letih 19. stoletja.....	41
12. Ideje o obrtni ġoli v Kropi.....	42
13. Klici na pomoĦ	42
14. Devetdeseta leta 19. stoletja	43
14.1 Ħebljarska zadruga v Kropi	45
14.1.1 Nastanek in razvoj zadruga.....	45
14.1.2 Poslovanje zadruga v prvih dvajsetih letih delovanja	46
15. Vpliv krize na prebivalstveno dinamiko	50
15.1 Gibanje ġevila prebivalcev	50
15.2 Gibanje ġevila rojstev.....	54
15.3 Gibanje ġevila umrlih.....	55
15.4 Gibanje ġevila porok	56
16. Gospodarsko stanje na zaĦetku 20. stoletja.....	57
17. Spomini na nekdanje Ħelezarstvo v Ħeleznikih in Kropi danes	59
17.1 Industrija na tradiciji nekdanjega Ħelezarstva.....	59
17.2 Znamenja, ki priĦajo o nekdanji obrti	60
18. ZakljuĦek.....	61
19. Kazalo slik in tabel	63
19.1 Kazalo slik.....	63
19.2 Kazalo tabel.....	63
20. Viri in literatura	64
20.1 Arhivski viri.....	64
20.2 Ħasniki.....	64
20.3 Ustni vir.....	64
20.4 Internetni viri	65
20.5 Literatura	65

Slovarček Źelezarske terminologije

Ker se v besedilu pojavlja veliko pojmov povezanih z Źelezarstvom, so za laŹnje razumevanje na začetku na kratko podane razlage teh pojmov.

- FuŹina: zdruŹitev talilne peŹi in velikega kladiva Ź norca. Obrat za taljenje rude.
- FuŹinica ali cajnarica: majhna fuŹina brez talilne peŹi z laŹjim in hitreŹjim kladivom od norca. Tu so kovali tanke palice imenovane cajne.
- FuŹinar: lastnik proizvodjalnih sredstev.
- Vigenjc: Źebljarska kovalnica z vodnim kolesom in vel jeŹami.
- JeŹa: na vse strani odprto okroglo kovaŹko ognjiŹe.
- PlavŹ: visoka peŹ. Besedo plavŹ si izposojamo tudi za stareŹje peŹi, ki pa Źe niso bile plavŹi v stroŹjem pomenu besede.
- Volk: masa, mera Źeleza, proizvod talilnih peŹi.
- Cajne: tanke in dolge Źelezne palice iz katerih so potem kovali kovali Źeblje.

Literatura

JoŹe GaŹperŹil, »Novo Źelezarjenje v fuŹinah pod Jelovico v XIX. stoletju in njegov konec«, *Kronika* 11, Źt. 1 (1963), 12Ź22 .

JoŹe GaŹperŹil, *Vigenjc. Vodnik po zgodovinskih Źebljarskih kovalnicah v Kamni gorici, Kolnici, Kropi in Źeleznikih* (Ljubljana, 1956).

Rudi Kyovsky, »Socialne razmere naŹega delavstva v Kropi, Kamni Gorici in Źeleznikih proti koncu 19. stoletja«, *Kronika* 1, Źt. 2 (1953), 81Ź89 .

1. Uvod

Na majhnem ozemlju današnje Slovenije so se v preteklosti razvile številne gospodarske dejavnosti. Tekom stoletij so se mnoge izmed njih širile, se preoblikovale, nekatere pa so tudi propadale. V določenih primerih se je zgodilo, da je na njihovi tradiciji kasneje v kraju nastala industrija.

Tako je bilo v Ħeleznikih in Kropi, o katerih pišem v moji diplomski nalogi. V teh dveh krajih se je v srednjem veku razvilo fuĦinarstvo in kovaĦtvo. Primerni pogoji za fuĦinarstvo so bili nahajališĦa Ħelezove rude, lesne zaloge in vodna sila. Vse to sta Ħelezniki in Kropa imela. Oba kraja leĦita ob vznoĦju Jelovice, na kateri so bila leĦišĦa Ħelezove rude, seveda pa tudi bogate zaloge lesa. Skozi Ħeleznike teĦe reka SelĦka Sora, skozi Kropo pa Kroparica. Oba kraja sta torej imela tudi potrebno vodno silo za pogon koles. V diplomski nalogi je tako na zaĦetku na kratko opisan nastanek fuĦin v obeh krajih in njihove glavne znaĦilnosti.

Glavni kovaĦki izdelek so bili Ħeblji, tako v Ħeleznikih kot tudi v Kropi. Dolga leta je Ħebljarstvo predstavljalo glavni vir dohodka tamkajšnjim prebivalcem. Ob koncu 18. stoletja se je zaĦela industrijska revolucija. Z industrijskim razvojem, ki se je zaĦel v Angliji in se postopoma širil po ostali Evropi, so številne, nekdanje dejavnosti, zaĦle v krizo. Slovenske deĦele so se velikim spremembam, ki so sledile razvoju, le s teĦavo prilagajale. Industrializacija je priĦla z zamudo, pogosto prepozno, da bi uspela reĦiti dolgoletno tradicijo.

VelĦina Ħelezarn na Gorenjskem je postala del Kranjske industrijske druĦbe, ki je uspela s pomoĦjo tujega kapitala modernizirati obrate in s tem reĦiti nekdanjo obrt ter zagotoviti prebivalcem delo. Ħelezniki in Kropa pa sta ostala zunaj te druĦbe, napredku se nista mogla prilagoditi in Ħebljarstvo se je znaĦlo tik pred propadom. Prebivalci, ki so Ħiveli od te panoge, so se morali sooĦiti s hudo stisko. Najhuje je bilo v osemdesetih letih 19. stoletja. Prav opis te hude stiske, ki so jo doĦivljali prebivalci Ħeleznikov in Kroke, je glavni del diplomske naloge. Predstavljeni so vzroki za krizo. Za primerjavo je na kratko opisana Kranjska industrijska druĦba in njen naĦin sooĦenja s kriznimi lasi, tako da si laĦe predstavljamo, zakaj je druĦbi uspelo prebroditi najhuĦja leta krize, Ħeleznikom in Kropi pa ne. Sledi opis teĦkih socialnih razmer Ħebljarjev in problemov, ki so jih pestili v lasu propadanja Ħebljarstva.

Mnogo je bilo predlogov o novih dejavnostih, ki bi obudile gospodarstvo v teh dveh krajih, a do uresniĦitve teh ni priĦlo. Ħelje po pomoĦi so bile stalno prisotne, vendar le redko

uslūgane. Fuĥinarstvo je propadlo. Po zaslugi ĥebljarske zadruge se je v Kropi obdrĥalo ĥebljarstvo, medtem ko je v Ĥeleznikih propadlo tudi to.

Zanimivo je bilo pogledati tudi, kako je kriza vplivala na gibanje prebivalstva v obravnavanih krajih. Mnogo delavcev se je zaradi pomanjkanja dela odselilo in iskalo zasluĥek drugje. Zmanjĥalo se je ĥtevilo prebivalcev. Sklepala sem, da se je zato zmanjĥalo tudi ĥtevilo umrlih, rojstev in porok na leto. Te podatke sem dobila v matil'nih knjigah, ki jih hrani Nadĥkofijski urad v Ljubljani, in jih predstavila z grafi.

V Ĥeleznikih so v zaĥetku 20. stoletja povsem prenehali s kovanjem ĥebljev. Ćele po drugi svetovni vojni pa se je razvila kovinska industrija na osnovi nekdanje kovaĥke obrti. V Kropi so ĥe naprej izdelovali ĥeblje, zaĥeli pa so kovati tudi druge izdelke. Z leti so preĥli z rol'nega kovanja na strojno izdelovanje in iz izdelovanja ĥebljev na izdelovanje vijakov. Slednje se je obdrĥalo celo 20. stoletje vse do danes, razvila pa se je tudi umetno-kovaĥka obrt.

1.2 Viri, literatura in stanje raziskav

O ĥelezarstvu na sploĥno je napisanega zelo veliko. O zgodovini ĥelezarstva, tudi na Kranjskem, je ĥe v zaĥetku 20. stoletja pisal profesor Alfonz Mŭllner v svojem delu *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien*. Knjiga je napisana v nemĥkem jeziku, zato si z njo nisem mogla kaj dosti pomagati. Je pa po njej povzemal Ivan Mohoriĥ v svoji knjigi, *Dva tisoĥ let ĥelezarstva na Gorenjskem*. To je bila tudi glavna literatura za sploĥen pregled ĥelezarstva in za del o Kranjski industrijski druĥbi.

Ker je ĥelezarstvo posebej zaznamovalo oba kraja, so veliko pisali o nekdanji obrti v lokalnih zbornikih. Mnogi avtorji pa so objavljali svoja dela tudi v razli'nih zgodovinskih ĥasopisih, zlasti v *Kroniki*. Med njimi najbolj izstopa Joĥe Gaĥperĥiĥ, doma iz Kroke. Vse te ĥlanke sem uporabila predvsem za pregled ĥelezarstva skozi zgodovino.

Za obdobje krize in za opis razmer v tistih ĥasih sem izhajala iz dela Duĥana Kermavnerja *Politiĥni boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah ť Javorniku od zaĥetkov do leta 1918*. O razmerah ob koncu 19. stoletja v Ĥeleznikih in Kropi so obĥirno poroĥali takratni ĥasopisi. Pomemben vir za opis razmer so tako bili razli'ni dopisi ali ĥlanki zlasti v ĥasnikih *Slovenski narod*, *Slovenec* in *Novice*.

Obiskala sem tudi zgodovinski arhiv v Kranju in v Ćkofji Loki. Kaj dosti o ĥebljarstvu ob koncu 19. stoletja nisem naĥla, bolj uspeĥen pa je bil obisk arhiva v Kranju, ki hrani

gradivo o Kropi. Shranjeni so nekateri rokopisi, ki so bili zame le težko berljivi, ter tipkopisi, ki sem jih lahko prebrala. Vel' inoma opisujejo nastanek in razvoj ŕezarstva v Kropi ter njegovo propadanje. Nil' takega, kar ne bi bilo napisanega v katerem od l'ankov ali knjig. Edino, kar mi je bilo v vel'jo pomo', so bili podatki o ŕebljarski zadrugi v Kropi. Arhiv v Œkofji Loki o ŕebljarstvu ob koncu 19. stoletja nima gradiva. O ŕezarstvu v ŕeznikih so shranjeni le podatki o deleŕnikih na plavhu, kar pa ni bilo podro'je mojega zanimanja.

Za pregled ŕtevila rojstev, umrlih in porok v ŕeznikih in Kropi ob koncu 19. stoletja sem pregledala matil'ne knjige v Nadŕkofijskem uradu v Ljubljani. Za dodatno pomo' glede literature in kakrŕnih koli nejasnosti pa sem se obrnila tudi na Kovaŕki muzej v Kropi in muzej v ŕeznikih.

V posebno pomo' pa mi je bil tudi profesor Jakob Lamut z Oddelka za materiale in metalurgijo na Naravoslovnotehniŕki fakulteti v Ljubljani. Pomagal mi je razjasniti dolo'ene nejasnosti v procesu pridobivanja ŕeza s strokovne plati ter mi svetoval, kaj bi bilo ŕe dobro napisati o propadanju ŕezarstva, predvsem kar se ti' e tehniŕkih novosti.

2. O zgodovini Selške doline

2.1 Lega in nastanek Ħeleznikov

Anton GloboĦnik, ki izhaja iz Ħeleznikov, je leta 1867 za Ħeleznike zapisal: »Ħelezniki so 1501 Ŧevljev (450 m) visoko nad morjem na Gorenjskem, od Ljubljane oddaljeni 7 ur in od Ħkofje Loke 3 ure hoda, v dolini med izrastki Ratitovca. Hribi vsenaokoli so srednje visoki, a izredno strmi.«¹

Dolina, o kateri govori GloboĦnik, je Selška dolina. Na obmoĦju danaĦnjih Ħeleznikov je zelo ozka, tu ni prostora za polja, zato se kmetijstvo ni moglo razviti. Kljub temu pa so bili Ħelezniki Ħe v preteklosti pomembno gospodarsko srediŦe. Tu se je namreĦ razvilo Ħelezarstvo, ki je dajalo naselbini na dnu doline skozi stoletja znaĦilno podobo Ħelezarskega kraja, o Ŧemer se lahko prepriĦamo Ħe danes.² Ravno po tej gospodarski panogi so Ħelezniki tudi dobili ime. Priseljence v Ħeleznike, ki so jih naselili zemljiĦki gospodje, so listine namreĦ imenovala Ħeleznike oziroma Eissner. Po njih pa je tudi nova naselbina dobila ime Eisnern, torej Ħelezniki.³

2.2 Kolonizacija Selške doline

Kraji Selške doline se v listinah prvilŦ omenjajo Ħe leta 973. Takrat je cesar Oton II. z dvema darovnicama podelil Ħkofom iz Freisinga, natanĦneje takratnemu Ħkofu Abrahamu, obseĦno ozemlje na Kranjskem. To ozemlje je obsegalo SelŦko in Poljansko dolino ter SoriŦko polje. Center te velike posesti pa je bil na sotoĦju SelŦke in Poljanske Sore, kjer je kasneje nastalo mesto Ħkofja Loka. V naslednjih letih so Ħkofje to posest Ħe razĦirili in jo organizirali v loĦko gospodstvo.⁴

LoĦko gospodstvo je bilo ob ustanovitvi zelo redko poseljeno. Od neposeljene in neobdelane zemlje pa fevdalni gospodje, v tem primeru freisingŦki Ħkofje, niso imeli nobene koristi. Zato so se odloĦili svoje ogromno ozemlje kolonizirati.

V SelŦki dolini so najprej naselili njen vzhodni del, in sicer obmoĦje vzhodno od Ŧrte PodlonkŦĦkovineŦSmolevaŦOjstri vrh. Ta faza kolonizacije je bila zakljuĦena pribliĦno do leta 1291. Ħe v 80. letih 13. stoletja pa se je zaĦela Ħe kolonizacija zahodnega dela doline, tako

¹ Anton GloboĦnik, *Ħelezniki: rudarski in fuĦinarski kraj: zgodovinsko-statistiĦni oris v registah* (Ħelezniki, 1999), 27.

² France Planina, *Poljanska in SelŦka dolina* (Ljubljana, 1962), 107Ŧ108.

³ JoĦe GaĦperĦilŦ, »Gorenjsko Ħelezarstvo v 14. in 15. stoletju«, *Kronika* 7, Ŧt. 1 (1959), 6.

⁴ Pavle Blaznik, *Ħkofja Loka in loĦko gospodstvo (973Ŧ1803)* (Ħkofja Loka, 1973), 11Ŧ16.

imenovanega Sorškega območja. Ta faza se je zaključila kmalu po letu 1318. V tem obdobju so zemljiški gospodje poleg Zgornje in Spodnje Sorice poselili tudi Zgornje in Spodnje Danje, Torko, Zabrdno, Ravne, Prtovi in del Podlonka. Kolonisti v teh vaseh pod Ratitovcem so bili kmetje z območja Innichena na Tirolskem. Zaradi prometne oddaljenosti teh naselij so priseljenci dolgo ohranili svoj jezik. O poreklu teh kolonistov nam še danes prišajo razna zemljišna imena in priimki, kot so Kemperle, Jengsterle, Haberle, Gortner.⁵

Približno sredi 14. stoletja je bila zaključena nalrtna kolonizacija logkega ozemlja. Ponekod se naseljevanje kmetov ni obneslo, na primer v še prej omenjenem ozkem dnu doline ob Selški Sori. Tja so škofje potem naselili Furlane, ki so bili znani po naprednejšem nalrnu pridobivanja železa. Tako so nastali Železniki, ki so se kmalu razvili v pomembno gospodarsko središče logkega gospodstva.⁶

Slika 1: Lega Železnikov in Krope

Vir: Aktualno 2011. URL: http://www2.arnes.si/~gljsentvid10/aktualno_2011.html (citirano: 6. 12. 2012).

⁵ Blaznik, *Škofja Loka*, 21n39.

⁶ Blaznik, *Škofja Loka*, 83.

3. Lega in nastanek Kroke

Ob vznôhju juhnega pobol'ja Jelovice so torej hê v srednjem veku nastali Hêlezniki in se potem tekom stoletij razvili v pomembno hêlezarsko središêe na Gorenjskem. Na drugi strani te planote, bogate z hêlezovo rudo, ob vznôhju jugovzhodnega dela pobol'ja, pa je, prav tako v srednjem veku, nastala Kropa.

Za Hêleznike velja, da lehijo v ozki dolini, kjer ni prostora za kmetijske površine. Enako velja tudi za Kropo. Hê Valvasor je leta 1689 za Kropo zapisal: »Cropp (ali sicer Kropa), Kropa, lehi v tesni dolini kot v nekakšnem kotlu pod visoko goroë «⁷ Torej tudi v Kropi zaradi stisnjenosti v ozki dolini kmetijstvo ni bilo možno, vendar pa se je zaradi bližine nahajališê hêlezove rude in vodne sile lahko razvilo hêlezarstvo.

Valvasor je o izvoru imena Kropa zapisal naslednje: »Temu kraju so dali ime Krupp po omenjeni reki Krupi ali Kropi. In ta je dobila ime po kranjski besedi krop. Kajti krop v kranjskem jeziku pomeni vroêo ali vrelo vodo, in ker je ta voda poleti nadvse topla, so dali reki zato ime Krupa.«⁸

Toni Bogôhalec, lokalni zgodovinar, pravi, da nastanek in začetki Kroke niso povsem jasni, kot tudi ne izvor njenega imena. Zagotovo je le to, da so se v 14. in 15. stoletju na ozemlje današnje Kroke naseljevali prebivalci s Koroške.⁹

V Etimološkem slovarju slovenskih zemljepisnih imen pa je zapisano, da Kropa označuje reko z močnim izviro in kratkim tokom. Kropa naj bi torej dobila ime po vodotoku, ki teče skozi naselje.¹⁰

Poglejmo torej v l'as, ko Kropa stopi v zgodovino z razvojem hêlezarstva. V Hêleznikih so odločilno vlogo v razvoju gospodarstva odigrali zemljiški gospodje, to so freisingški škofje, ki so v dolino naselili Furlane. Tudi v Kropi so k razvoju hêlezarstva veliko prispevali zemljiški gospodje. Od konca 12. stoletja so to bili grofje Ortenburhâni.

Ozemlje današnje obline Radovljice, kamor spada tudi Kropa, je torej ob koncu 12. stoletja dobila koroška fevdalna rodbina, grofje Ortenburhâni.¹¹ Okoli leta 1349 so v ozko dolino ob potoku Kropa naselili svoje posestnike s Koroške in rudarje s Saškega. Bili pa so

⁷ Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske* (Ljubljana, 2009), 189.

⁸ Valvasor, 2458.

⁹ Toni Bogôhalec, »Nehavanje« zgodovinske povezave hêlezarske Kroke s sorodnimi kraji na avstrijskem Koroškem (Kropa, 2001), 14.

¹⁰ Marko Snoj, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen* (Ljubljana, 2009), s.v. »Kropa«.

¹¹ Bogôhalec, 11n14.

tudi v tesnih stikih s Furlani, za katere *he* vemo, da so bili znani kot izjemno dobri in napredni *helezarji*.¹²

Sicer je bilo po vsej verjetnosti v Kropi prisotno *helezarstvo he* pred prihodom tujih priseljencev. Leta 1739 se namreč za Kropo navaja, da je stara *he* prek 400 let, kar pomeni, da je treba njene začetke iskati *he* pred letom 1339.¹³ Vendar pa so bili, tako kot v *Heleznikih*, ravno tujci tisti, ki so modernizirali pridobivanje in kovanje *heleza*. Čele po njihovem prihodu se je Kropa začela pospešeno razvijati kot *helezarsko središče*.¹⁴ In čele leta 1462 se potem Kropa prvič omenja v pisnih virih, kar je več kot 100 let pozneje kot *Helezniki*.¹⁵

4. *Helezarstvo* pred nastankom *fuhin*

Na ozemlju današnje Slovenije se pridobivanje *heleza* ni začelo z nastankom *fuhin*. Dolgo pred tem so *he* izkoriščali rudo. Približno 600 let pred našim štetjem so *he* imeli talilnice, kjer so talili in kovali *helezo*.¹⁶ Kovačnice so bile navadno v utrjenih gradiščih. Velik vzpon je pridobivanje in predelovanje *heleza* doživelo v rimski dobi. *He* v tem času so bili med kovaškimi izdelki tudi *heblji*, o čemer pričajo tudi najdbe na slovenskem ozemlju. Po začetku preseljevanja ljudstev in padcu Rima je proizvodnja nazadovala in kovanje *heleza* je bilo nekaj časa slabo razvito.¹⁷ Oblika *helezarstva*, ki se je potem ponekod razvila, je bilo tako imenovano gozdno *helezarstvo*. V tem primeru so kmetje sami kopali rudo in jo na najbližju tudi talili. Imeli so nizka, odprta poljska ognjišča. Prodajali so kar taljeno *helezo*, saj ga čele niso kovali.

Proti koncu srednjega veka je gozdno *helezarstvo* počasi zamiralo. Tam, kjer je bila v bližini ruda, gozdovi, torej les za kurjavo in vodna sila, so se razvile *fušine*. Na Gorenjskem je bilo to zlasti v okolici Jelovice in na Karavankah. Začela so nastajati *fušinarska* naselja, z njimi pa je prišlo tudi do ločitve kmetov od talivcev rude. Po prihodu tujcev, ki so modernizirali pridobivanje in proizvodnjo *heleza*, pa se je začel ponoven vzpon *helezarstva*.¹⁸

¹² Ivan Mohorič, *Dva tisoč let helezarstva na Gorenjskem* (Ljubljana, 1969), 29.

¹³ Tine Jarc, *Srednjeveške poti in helezarstvo na Visoki Gorenjski* (Radovljica, 1999), 150.

¹⁴ Mohorič, *Dva tisoč let*, 30.

¹⁵ Bogohalec, 12.

¹⁶ Mohorič, *Dva tisoč let*, 9.

¹⁷ Jože Gašperšič, *Vigenjc. Vodnik po zgodovinskih hebljarskih kovačnicah v Kamni gorici, Kolnici, Kropi in Heleznikih* (Ljubljana, 1956), 6–7.

¹⁸ Franjo Bač, *Slovenska peč. Vodnik po zgodovinskem plavju v Dnu nad Kropo* (Ljubljana, 1954), 22–24; Gašperšič, *Vigenjc*, 7.

5. Nastanek fuĥin

5.1 Razvoj ĥelezarstva v Ĥeleznikih

Kot ĥe omenjeno, so bili v Ĥeleznikih Furlani tisti, ki so odloĥno pripomogli k razvoju ĥelezarstva. Zaĥetek ĥelezarstva in rudarstva v Ĥeleznikih pa sega ĥe malo pred naselitev Furlanov. Ĥe leta 1277 so namreĥ freisingki ĥkofje dobili od Rudolfa Habsburgĥega rudarski regal za Kranjsko, kar pomeni, da so imeli pravico izkoriĥati rudo na svojem ozemlju. Zemljiĥki gospodje so sedaj potrebovali nekoga, ki bi bil veĥĥ pridobivanja in obdelave ĥelezove rude. Tako so na obmoĥje danaĥnjih Ĥeleznikov naselili Furlane z namenom, da bi uvedli naprednejĥi naĥin pridobivanja ĥelezove rude. Furlani so sĥasoma povzdignili Ĥeleznike v enega najpomembnejĥih ĥelezarskih srediĥĥ na Kranjskem.¹⁹ Okoli 600 let so potem Ĥelezniki ĥiveli od ĥelezarstva.

Naselitev Furlanov se je zakljuĥila nekje do leta 1330. Ĥelezniki pa se v listinah prvilĥ omenjajo leta 1348. Takrat je zemljiĥki gospod v posebni listini petim furlanskim kovaĥem dovolil, da smejo v zameno za doloĥeno plaĥilo pridobivati ĥelezovo rudo. V tej listini so omenjene tri kovaĥije, v naslednji iz leta 1354 pa je omenjenih ĥe 5 kovaĥij. Kasneje so bile podeljene ĥe ĥtevilne druge svobogĥine in pravice.²⁰

Furlani so pri predelavi ĥelezove rude uvedli ĥtevilne novosti. Med drugimi so poveĥali talilne peĥi. Te nove peĥi so se imenovale »peĥi na volka«. Volk je bil masa ĥeleza in te mase so bile z uvedbo novih peĥi zelo velike, zato so morali uvesti ĥe velika kladiva na vodni pogon, imenovana »norci«. Ta kladiva so delila velikega volka na manjĥe mase. Kasneje so fuĥinarji zdruĥili talilne peĥi in kladiva skupaj pod eno streho. Tako so nastale fuĥine.²¹

Iz virov lahko sklepamo, da je fuĥina v Spodnjih Ĥeleznikih delovala ĥe vsaj od leta 1422, tista v Zgornjih Ĥeleznikih pa vsaj od leta 1438.²² Tako ĥtejemo fuĥine v Ĥeleznikih med najstarejĥe na Gorenjskem.²³ Okrog leta 1500 se je ĥelezarstvo v Ĥeleznikih ĥe posebej razmahnilo. Tako lahko reĥemo, da so bili tu v 16. stoletju zlati l'asi. Takrat so imeli v naselju dva plavĥa, veĥ vigenjcev s 110 jeĥami. Od izvoza ĥebljev so zasluĥili okoli 100.000

¹⁹ Blaznik, *Ĥkofja Loka*, 83.

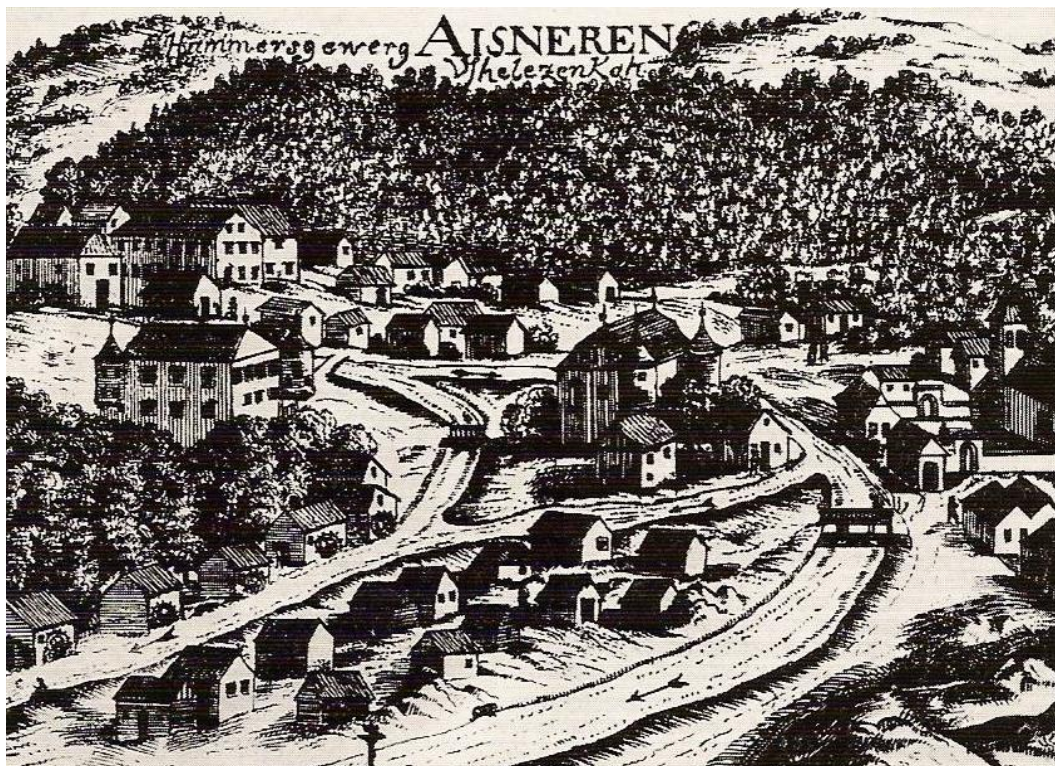
²⁰ Mohoriĥ, *Dva tisoĥ*, 30.

²¹ Blaznik, *Ĥkofja Loka*, 84ĥ85.

²² Gaĥperĥiĥ, »Gorenjsko ĥelezarstvo«, 7.

²³ Mohoriĥ, *Dva tisoĥ*, 36.

goldinarjev letno.²⁴ Ob koncu 16. stoletja, natančneje v letu 1581, so imeli v Ħeleznikih, poleg Jesenic, najvišjo proizvodnjo Ħeleza na Kranjskem. Tako je ostalo vse do konca 18. stoletja, ko je proizvodnja v Ħeleznikih padla in jih je prehitela Kamna Gorica. Za primerjavo naj bo zasluĦek v obeh krajih. V letu 1808 so v Ħeleznikih od proizvodnje Ħeleza zasluĦili 89.421 goldinarjev, v Kamni Gorici pa kar 248.270 goldinarjev letno.²⁵

Slika 2: Valvasorjeva upodobitev Ħeleznikov

Vir: Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske* (Ljubljana, 2009), 451.

5.2 Razvoj Ħelezarstva v Kropi

Tudi v Kropi so bili torej tujci tisti, ki so modernizirali pridobivanje in predelavo Ħeleza. V Dnu nad Kropo je verjetno Ħe v 14. stoletju stala talilna pel', imenovana slovenska pel'. To pel' so postavili Ħe domaĦini, ne priseljenci, in najverjetneje Ħe ni delovala na vodni pogon.²⁶ Kasneje sta se v Kropi, tako kot v Ħeleznikih, razvili dve fuĦini, Zgornja in Spodnja. V zgornji Kropi so Ħe v 14. stoletju imeli talilno pel' in kladivo. Ħe v istem stoletju so ju potem zdruĦili v fuĦine. Za spodnjo Kropo l'as nastanka talilne pel'i in kladiva ni znan. FuĦina pa naj bi nastala leta 1442 in bila kasneje v letu 1558 obnovljena. Potem ko so zgradili to

²⁴ Leopold Podlogar, »Ħelezniki«, *Vrtec: slovenski mladini* 71, Ħ. 1 (1940), 29.

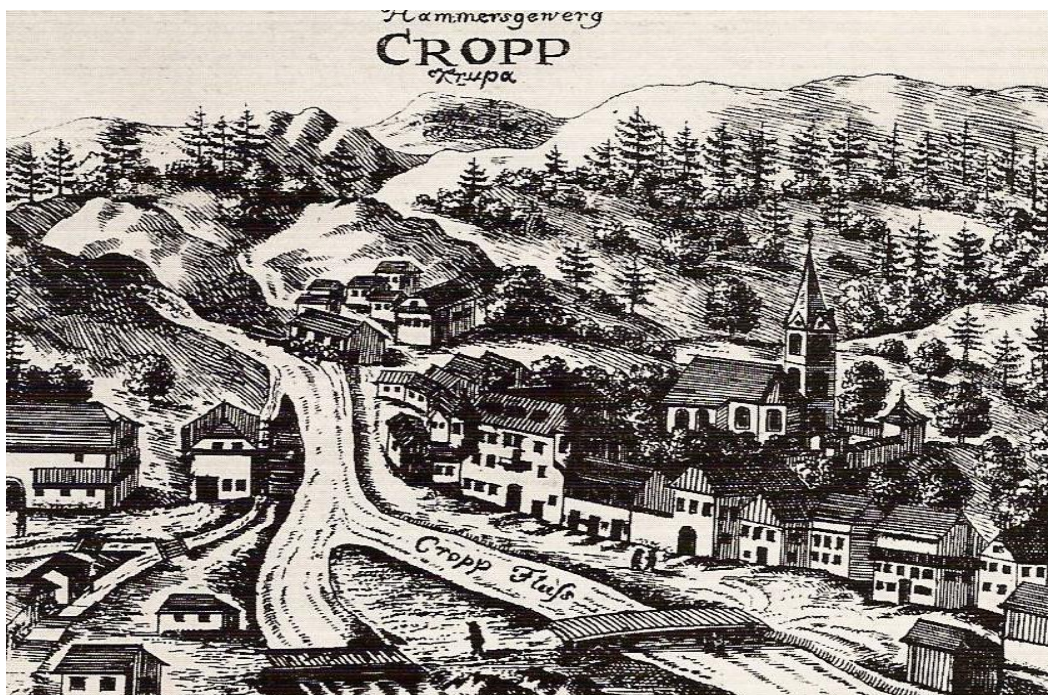
²⁵ Ivan MohoriĦ, »Zgodovina plavĦa v Ħeleznikih«, *Kronika* 2, Ħ. 2 (1954), 98.

²⁶ BaĦ, *Slovenska pel'*, 34.

spodnjo fuhino, pa je prenehala delovati slovenska pel' v Dnu. Radovljigki urbar tako za Kropo ob koncu 15. stoletja navaja dve fuhini.²⁷

16. stoletje velja za l'as največjega razmaha řezarstva. Tako je bilo v řeznikih, pa tudi v Kropi. V letu 1581 sta bila v Kropi dva plavřa in kladiva. Proizvodnja fuřin v Kropi je znařala 2000 centov řeza in jekla. To je sicer manj kot v řeznikih, kjer je istega leta proizvodnja znařala 3000 centov, vendar je Kropa vseeno spadala med fuřine z visoko proizvodnjo.²⁸ O velikem razcvetu řezarstva govorijo tudi podatki o řrevilu prebivalstva v Kropi. Naselje je v zařetku 16. stoletja řelo okoli 600, 100 let pozneje pa ře pribliřno 1000 prebivalcev.²⁹

Zlata doba fuřinarstva je trajala vse do 18. stoletja. L'prav je řezarstvo dokonl'no propadlo řele ob koncu 19. stoletja, pa se je njegov zaton zařel ře dobrih sto let prej. Omenili smo ře, da je v řeznikih proizvodnja padla ře v zařetku 19. stoletja. V Kropi se je kriza zařela kazati pozneje. Zasluřek fuřinarjev v Kropi je bil viřji od tistega, ki so ga ustvarili v řeznikih. Vzemimo ře enkrat za primerjavo leto 1808. Zasluřek od proizvodnje řeza je v řeznikih znařal 89.421 goldinarjev, v Kropi pa 171.500 goldinarjev. To je sicer ře vedno manj kot v Kamni Gorici, pa vendar skoraj 100.000 goldinarjev veř kot v řeznikih.³⁰

Slika 3: Valvasorjeva upodobitev Kroke

Vir: Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske* (Ljubljana, 2009), 452.

²⁷ Gařperřil', »Gorenjsko řezarstvo«, 9.

²⁸ Mohoriř, *Dva tisoř*, 35.

²⁹ Gařperřil', *Vigenjc*, 14.

³⁰ Mohoriř, *Dva tisoř*, 63ř64.

6. Značilnosti železarstva v Železnikih in Kropi

6.1 Lastništvo fužin

V Železnikih in Kropi so bile fužine skupinska last fužinarjev. Plavž, teŕko kladivo, l'istilni ogenj in cajnarica so bili last fužinske skupnosti. Ta skupna lastnina je bila razdeljena na 48 deleŕev.³¹ Posamezni fužinar je bil lastnik doloŕenega ŕtevila fužinskih deleŕev in glede na ta deleŕ je vplaŕeval doloŕeno vsoto denarja v skupno blagajno. Vsak izmed njih je imel na doloŕene dni v letu, ko je priŕel na vrsto, pravico da topi v plavžu rudo, obdela grodelj v ŕelezo in ga potem kuje v fužinah. Skupne so bile samo naprave, rudo in kurivo si je moral priskrbeti vsak sam. Ti fužinski deleŕi so se lahko prodajali, kupovali ali oddajali v najem.³²

Proti koncu 19. stoletja, torej v l'asu propadanja fužin, se je po l'asi vrŕila koncentracija kapitala v rokah posameznih druŕin. V Kropi sta si tako vodilno vlogo med fužinarji pridobili druŕina Zupanov in druŕina Wodleyjev. V Železnikih je to bila druŕina Globoŕnikov.³³ Globoŕniki so ŕe leta 1866 imeli kar 61 od skupaj 96 deleŕev, kar je bilo torej kar dve tretjini vseh deleŕev. Ob koncu 19. stoletja pa so postali ŕe edini lastniki ŕelezarskih fužin.³⁴

6.2 Posebne pravice fužinarjev

Kot sem ŕe omenila, so se fužinarji loŕili od kmetov in se izoblikovali kot samostojen sloj. Zemljiŕki gospodje so se zavedali gospodarskega pomena fužin, zato so fužinarjem podeljevali razliŕne privilegije in pravice. Nekateri fužinarji so imeli v lasti hube, paŕnike, planine. Imeli so tudi pravico do prostega razpolaganja s svojim premoŕenjem. Priznано jim je bilo posebno stanovsko pravo in vsako leto so lahko volili svojega sodnika.³⁵ Med drugimi so bili Železnikarji tudi oproŕeni mitnine in desetine.³⁶

³¹ Mohoriŕ, *Dva tisoŕ*, 49.

³² Mohoriŕ, »Zgodovina plavŕa«, 96ŕ98 .

³³ Rudi Kyovsky, »Socialne razmere naŕega delavstva v Kropi, Kamni gorici in Železnikih proti koncu 19. stoletja«, *Kronika* 1, ŕt. 2 (1953), 84.

³⁴ Marija Verbiŕ, »Železarstvo in ŕebljarstvo v Železnikih v prvi polovici 19. stoletja«, v *Selŕka dolina v preteklosti in sedanosti* (Železniki, 1973), 106ŕ107.

³⁵ Mohoriŕ, *Dva tisoŕ*, 30ŕ32.

³⁶ Podlogar, 27.

6.3 Stanje železarstva v Železnikih in Kropi v prvi polovici 19. stoletja

Ob koncu 18. stoletja se je začel proces nadomeščanja starih talilnih peči na volka z višjimi, ki so jih imenovali plavh. V Železnikih in Kropi se je ta proces vršil nekaj let kasneje.

Zgornje fužine v Kropi so predelali v plavh leta 1815.³⁷ V Železnikih še kasneje in so bili sploh med zadnjimi, ki so nadomestili stare peči z novimi. Tako je bilo predvsem zaradi pomanjkanja finančnih sredstev pa tudi zaradi še vedno zadostne količine oglja, ki so ga uporabljali za kurjavo. Najprej so leta 1816 v plavh predelali peč v zgornjih Železnikih. V spodnjih Železnikih pa so leta 1833 staro peč podrli in namesto nje prav tam postavili plavh.³⁸

Slika 4: Plavh v zgornjih Železnikih stoji še danes

Avtor fotografije: Anica Gortnar

Podatki o fužinarskih obratih v posameznem kraju so zelo različni in se spreminjajo iz leta v leto. Vseeno si lahko ustvarimo sliko o stanju železarstva pred veliko krizo ob koncu 19. stoletja.

V Železnikih so v prvi polovici 19. stoletja imeli naslednje obrate:

- 2 plavha in topilne peči,
- 2 varilni peči ali presnovki,
- 2 veliki kladivi,
- 4ñ5 cajnaric,
- 19 vigenjcev,
- 106ñ110 ječ

Produkcija v Železnikih je značala 180ñ200 ton oziroma 40 milijonov žebeljev letno. Okoli leta 1830 so letno pretopili okoli 780 do 800 ton železove rude v surovo železo ali grodelj.³⁹

³⁷ Jože Gašperčič, »Novo železarjenje v fužinah pod Jelovico v XIX. stoletju in njegov konec«, *Kronika* 11, št. 1 (1963), 15.

³⁸ Verbič, 101.

³⁹ Verbič, 101.

Pred nastopom krize so bili v Kropi naslednji fužinarski obrati:⁴⁰

- 2 fužini s plavhema,
- 7 cajnaric,
- 19 vigenjcev,
- 62 jeğ

Produkcija je v začetku 19. stoletja značala okoli 112 ton žebeljev letno, kar je precej manj kot v Železnikih.⁴¹

Poglejmo sedaj že proizvodnjo plavhcv sredi 19. stoletja ter jo primerjajmo s proizvodnjo nekaterih drugih železarskih obratov na Gorenjskem.

Fužina	Grodelj (centov)	Vrednost v goldinarjih
Spodnji Železniki	915	3203
Zgornji Železniki	1120	3640
Spodnja Kropa	360	1080
Zgornja Kropa	610	2135
Kamna Gorica	2000	7200
Javornik	20.311	67.704
Bohinjska Bistrica	12.632	41.404
Sava	51.456	173.984

Tabela 1: Proizvodnja plavhcv na Gorenjskem leta 1855, po količini in vrednosti.

Vir tabele: Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem* (Ljubljana, 1969), 186.

V tabeli vidimo, da je proizvodnja v Železnikih in Kropi močno zaostajala za tisto, ki so jo ustvarile fužine v Bohinjski Bistrici in v Gornjesavski dolini. Posebej majhna je bila proizvodnja v Kropi. Od manjših fužin je že največ proizvedla tista v Kamni Gorici, ki je dala na leto več grodlja kot obe fužini v Kropi skupaj.

6.4 Kje so pridobivali železovo rudo?

⁴⁰ Gačpergič, *Vigenjc*, 14–15.

⁴¹ Mohorič, *Dva tisoč let*, 63

Ħeleznikarji so Ħelezovo rudo kopali predvsem na obmoĦju Jelovice pri DraĦgoĦah, na ozemlju JamniĦkega in LajĦkega vrha, pa tudi na Ratitovcu in v Smolevi.⁴² V zaĦetku 19. stoletja pa je zaĦelo rude primanjkovati, zato so jo morali iskati drugod. Najprej so rudo dovaĦali iz Poljske doline, kjer so jo dobili na Hotavljah, v LuĦinah, na VeharĦah. Kasneje

so Ħli ponjo v Polhograjsko hribovje (Ħt. JoĦ, Horjul) in nazadnje celo do Litije.⁴³

Tudi Kroparji so kopali rudo na Jelovici, dokler se niso ta rudiĦ'a izl'rpala. Potem so nekje sredi 19. stoletja zaĦeli kupovati Ħelezo drugje, in sicer na Jesenicah, v TrĦil'u, HĦttenbergu in Borovljah.⁴⁴

Slika 5: Napis ob nekdanjem vhodu v rudnik na Ratitovcu

Avtor fotografije: Anica Gortnar

6.5 Izvoz

Kroparji so Ħeblje izvaĦali predvsem v severno Italijo, potem pa Ħe na HrvaĦko, v Vojvodino in Podonavje. Z industrijsko revolucijo so iz Belgije v Podonavje zaĦeli izvaĦati poceni strojne Ħil'nike, tako so Kroparji izgubili pomembno trĦiĦ'e. SkuĦali so ga nadomestiti z novimi trĦiĦ'i na KoroĦkem in Ħtajerskem, toda neuspeĦno.⁴⁵

Ħeleznikarji so svoje Ħeblje izvaĦali v Italijo, pa tudi na HrvaĦko, v Kordun, Banat, Bosno in Dalmacijo. Sicer pa je veljalo, da so bili Ħeblji iz Ħeleznikov bolj cenjeni kot Ħeblji iz Kroe.⁴⁶

6.6 Delavstvo na fuĦinah in njihovo plaĦilo

Delavstvo se je delilo na fuĦinske delavce in na kovaĦe Ħebljev. Med fuĦinske delavce so spadali naslednji poklici:

⁴² Pavle Blaznik, »Kolonizacija in populacija na SelĦkem v freisingkem l'asu«, v *SelĦka dolina v preteklosti in sedanjosti* (Ħelezniki, 1973), 94.

⁴³ MohoriĦ, »Zgodovina plavĦa«, 96.

⁴⁴ GaĦperĦiĦ, *Vigenjc*, 41Ħ42.

⁴⁵ MohoriĦ, *Dva tisoĦ*, 64Ħ66.

⁴⁶ VerbiĦ, 104.

- topilec rude,
- basavec, ki je bil odgovoren za polnjenje peči z rudo,
- plajer ali kurjač je skrbel za ogenj,
- udajavec je spuščal vodo na kolo za pogon norca,
- ogomožer ali kovač surovega železa.

Fužinski delavci so bili vedno plačani v denarju, ki je šel iz skupne blagajne vseh solastnikov fužin. Po število so bili ti delavci v manjšini. V Železnikih jih je bilo največ 32, medtem ko je bilo leta 1830 tam 426 kovačev želejev. Med fužinske delavce so spadali tudi oglarji in rudarji. To so bili večinoma kajharji, ki jim je rudarjenje ali oglarjenje prinačalo dodaten zasluhek.⁴⁷

Posebna skupina delavcev so bili kovači. Kovač je od fužinarja, ki je predstavljal njegovega delodajalca, dobil oglje in železo, iz katerega je moral izdelati žeblice. Dnevno je moral nakovati 1000 žeblicev. Železa je bilo vedno več in ostanek je pripadal žeblicarju. Železo, ki mu je ostalo, je lahko prodal ali pa iz njega izdelal žeblice, ki jih je prodajal po sejnih v bližnjih krajih za svoj zasluhek.

Fužinar je kovače plačeval od števila izdelanih žeblicev. Do konca 18. stoletja je bilo v veljavi plačevanje v »naturi«. Kovači so v trgovini fužinarja dobili tudi vse potrebno za življenje. Nekajkrat na leto se je naredil obračun in če je ostalo kaj neizplačanega, je delavec dobil plačilo v denarju. Cena za železo in oglje se je odražala od zasluhka. Ob koncu 18. stoletja pa so z zakonom prepovedali plačevanje v »naturi«. V Železnikih so se takrat pojavili boni. Vsak fužinar je imel svoj znak in kovači so lahko z njim kupovali le v trgovini svojega delodajalca. Obračun preostanka je bil prav tako nekajkrat na leto. Kovači so bili torej na nek način prisiljeni kupovati hrano pri svojih delodajalcih. Pogosto so se zato pri njih zadolževali in postajali vedno bolj odvisni od njih. Dokler delavec ni plačal svojega dolga, ni smel drugam, edino če je njegov dolg plačal novi delodajalec.⁴⁸

Zasluhek fužinskih delavcev je bil boljši kot zasluhek kovačev. Za primer vzemimo Železnike. Tam je zasluhek kovačev značal 11–13 krajcarjev na dan, medtem ko je bil zasluhek topilniških delavcev 30–35 krajcarjev na dan. Kovači so torej zasluhili precej manj kot fužinski delavci, pri tem pa so morali svoj zasluhek še deliti s svojimi pomočniki ali hlapci. Da je ta zasluhek ostal v družini, si je kovač večinoma izbral za pomočnika heno ali

⁴⁷ Verbič, 108–110.

⁴⁸ Verbič, 109–112; Pogovor z Juretom Rejcem, 3. 9. 2013.

otroke. Zaradi veljega zasluhka so fuhiški delavci zviška gledali na kovače in se z njimi niso druili. Tako se je oblikovala socialna diferenciacija.⁴⁹

Prav to slabo plačilo kovačev in način plačila je bil tudi eden od vzrokov za delavsko stavko v Kropi leta 1883. Takrat je bila v železarstvu že huda kriza in delavci so že toliko bolj trpeli zaradi slabega plačila.

V tistih težkih letih je zasluhek možkega in ženske v družini značal 6 goldinarjev in 36 krajcarjev na teden, kar pomeni 330 goldinarjev in 72 krajcarjev na leto. Na drugi strani je imel žbilar žretilne stroške. Za delo je moral kupiti orodje, plačevati najemnino za stanovanje, pa denar za hrano, fuinar mu je od zasluhka odšel že ceno za železo. Le so bili v družini že majhni otroci, so najemali varuške. Vse skupaj so stroški v petlanski družini značali 339 goldinarjev in 56 krajcarjev na leto, kar pomeni, da so bile žbilarke družine v primanjkljaju. Tako je bilo tam, kjer sta delala tako moški kot ženska. Vpražanje, kako slabo se je že godilo tam, kjer je delal samo eden od zakoncev.⁵⁰

Problem je bila tudi prehrana delavcev. Kovači so morali kupovati hrano pri svojih delodajalcih. Ta hrana pa je bila pogosto slaba in neokusna. Delavci so bili seveda nezadovoljni s tako hrano, vendar izbire niso imeli, saj so prav vsi gospodje delali po načelu takih trgovin, tako imenovanih žacun.

Zaradi takih težkih razmer so delavci 4. junija 1883 ustavili delo in začeli stavkati. Svoje zahteve so izrazili v treh točkah:

1. naj se ne prodaja slaba hrana;
2. naj bodo delavci plačani v denarju;
3. naj se poveča zasluhek.

Pri prvih dveh zahtevah so delavci prilakovali ugodno rešitev, medtem ko so v uresničenje zadnje dvomili. Že večkrat so si namreč želeli zvižanja plač, vendar fuinarji nikoli niso popustili in težko je bilo verjeti, da bi se sedaj to vendarle zgodilo.⁵¹

Leprav so delavci zares ustavili delo, pa v resnici ni šlo za pravo veliko delavsko stavko. Delavci so se le zbrali in na miren način svoje delodajalce prosili, naj jim izboljšajo plačilo. Odgovor je bil seveda negativen in nekateri izmed delavcev so se že isti dan vrnili na

⁴⁹ Verbič, 108–110.

⁵⁰ »Izvirna dopisa. Iz Kroke«, *Ljudski glas*, 16. 6. 1883, 2, str. 48.

⁵¹ »Prvi žrjak v Kropi«, *Slovenski narod*, 12. 6. 1883, 16.

delo. Ostali pa so gili kovat naslednji dan, kot pa' vsak drug dan pred tem.⁵² Na'in pla'ila je ostal enak, prav tako pa so pla'e ostajale nizke ge naprej.

6.7 Organizacija in na'in dela v koval'nicah

V vsaki koval'nici je bilo vel' je' in okoli je' vel' nakoal. Za vsakim nakoalom sta vedno kovali dve osebi, mojster in njegov pomo'nik. Mojstri so si zaradi delitve zaslu'ka pomo'nika skoraj vedno izbirali med dru'inskimi l'ani. Tako so v koval'nicah kovale kar cele dru'ine, mo'hje, hene in tudi otroci.⁵³

Kova'ki delavci so se delili v tri skupine:

1. Pomo'nik: to so bili otroci. Otroci stari od 8-10 let so bili navadno podajalci, tisti, nad deset let pa so h lahko tudi kovali. Pomo'niki za svoje delo niso dobili pla'ila, ampak je zaslu'ek gel na ra'un stargev.
2. »Tav'hentarji«: ti so bili pla'ani od tiso' izdelanih hebljev. Cilj vsakega mladega hebljarja je bil postati »tav'hentar«.
3. Pravi hebljarji: tako imenovani mojstri. Da je nekdo postal pravi hebljar, je moral izpolniti dolo'eno starost in imeti svoje kova'ko ognji'ge. Dolo'eni so to ognji'ge podedovali, spet drugi so si ga kupili.⁵⁴

6.8 Socialne razmere med hebljarji v Heleznikih in Kropi

6.8.1 Delovni l'as

V Heleznikih in Kropi so imeli razli'ni delovni l'as. V Kropi so vseskozi kovali podnevi, v Heleznikih pa pono'i. V Kropi je delovnik trajal 14 ur dnevno. Kovati so za'eli ob treh zjutraj. Ob osmih zjutraj so imeli po'itek, ki je trajal do devete, ko so z delom nadaljevali in potem kovali do enih popoldne, ko so zopet imeli uro po'itka. Med tem l'asom so jedli kosilo. Ob dveh so spet za'eli z delom in prenehali ob sedmih zve'er.⁵⁵ Ob sredah in sobotah so lahko kova'i delo kon'ali h prej. Ta l'as so potem mo'hje izkoristili za delo v gozdovih, henske pa za gospodinjska opravila. Otroci so imeli krajgi delovni l'as. Otroci, stari od 8 do 10

⁵² Du'an Kermavner, *Politi'ni boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah in Javorniku od za'etkov do leta 1918* (Ljubljana, 1974), 1. zv., 96.

⁵³ Verbi', 109.

⁵⁴ »Obrtni nadzorniki III.«, *Ljubljanski list*, 12. 5. 1885, 2.

⁵⁵ Kyovsky, 85.

let, so kovali po tri ure na dan. Od 10 do 12 let so kovali še 6 ur in otroci od 12 do 14 let še kar 9 ur na dan.⁵⁶

Za Źeleznike je bilo značilno noľno delo. Okoli devete zveľer, ko so kovaľi navadno spali, jih je iz spanja zbudil poseben klicar, ki je klical: »O Mica, Katra, vstan, pojd'kovat!« Kovati so zaľeli ob desetih zveľer ali ġe kasneje in so kovali do osme ure zjutraj. Edini odmor, ki so ga namenili zajtrku, so imeli zjutraj med peto in ġesto uro. Navadno so kovali po deset ur. Vendar v Źeleznikih niso imeli predpisanega delovnega ľasa, zato se je pogosto dogajalo, da so delavci kovali eno noľ tudi po 14 ur, naslednji dan pa so bili za delo preutrujeni in niso priġli na delo, ampak so raje poľivali.⁵⁷ Zakaj so delali v Źeleznikih ponoľi, ni toľno znano. So bile pa proti koncu 19. stoletja vedno glasnejġe zahteve, da bi ukinili noľno delo in bi zaľeli kovati podnevi. Vendar so bili v bistvu delavci tisti, ki niso Źeleli spremeniti delovnih navad.⁵⁸

Ko je v osemdesetih letih 19. stoletja nastopila huda kriza v Źelezarstvu, so se stopnjevale tudi zahteve po ukinitvi noľnega dela. Mnogi so namreľ za pomanjkanje in revġľino v Źeleznikih krivili prav noľno delo.⁵⁹ Polemike o noľnem delu in ukinitvi le-tega so se zaľele sicer Źe precej prej. Źe leta 1861 so *Novice* objavile Leviľnikovo pismo, v katerem svetuje, da fuġinarji spremenijo delovni ľas. Predlog je bil, da bi kovaľi priľeli z delom zjutraj in bi popoldne z delom Źe zakljuľili. Tako bi bila noľ namenjena poľitku, kot je to normalno. Leviľnik govori o mnenju pruskega zdravnika, ki pravi, da ni res, da ni vaġno, kdaj spimo, ali podnevi ali ponoľi. Lloveġko telo je namreľ narejeno za spanje ponoľi in zato se dnevni spanec nikakor ne more primerjati s tistim ponoľi.⁶⁰

Z nastopom krize v Źelezarstvu pa so postale zahteve po uvedbi kovanja podnevi vedno bolj glasne. Novembra 1885 je *Slovenski narod* pisal, da nameravajo Źebľjarji v Źeleznikih prositi fuġinarje, da odpravijo noľno delo in da se vpelje nek red pri kovanju. Ker to Źe dolgo velja tudi za Źeljo fuġinarjev, je bilo priľakovati ugodno reġitev proġnje.⁶¹ Proġnja na fuġinarje v Źeleznikih je bila potem naslovljena 29. novembra 1885. Proġnjo, ki jo je v imenu kovaľev posredoval tamkajġnji kaplan Matej Kljun, je podpisalo skupaj 35 kovaľev. Svoje proġnje so skupaj strnili v dve glavni toľki:

1. naj se ukine noľno delo;

⁵⁶ »Obrtni nadzorniki III.«, *Ljubljanski list*, 12. 5. 1885, 2.

⁵⁷ Verbiľ, 110.

⁵⁸ Kyovsky, 88.

⁵⁹ »Dopisi. Iz Źeleznikov«, *Ljubljanski list*, 18. 5. 1885, 2.

⁶⁰ Josip Leviľnik, »Odperto pismo preľastitemu gospodu Joġefu Globoľniku fuġinarju v Źeleznikih«, *Novice gospodarske, obertnijske in narodske*, 27. 3. 1861, 13.

⁶¹ »Domaľe stvari. Iz Źeleznikov«, *Slovenski narod*, 28. 11. 1885, 18.

2. naj se uvede red pri kovanju.⁶²

Koval'i so govorili o slabem stanju, ki je vladalo v Ħeleznikih. Ħebljarji so trpeli pomanjkanje, posledil'no so bili zaostali v razvoju telesa. Koval' je v tistem l'asu pomenil sprijenega, nil'vrednega l'loveka. Govorili so, da jih od ostalih prebivalcev lo'i kar »kitajski zid«. Glavni razlog za tako klavrno stanje naj bi bila nol'no delo in nered pri delovnem l'asu kovanja. Sicer je res, da se je v Ħeleznikih vedno kovalo pono'i, vendar so bili vl'asih boljgi l'asi. Ni bilo konkurence strojev. Tudi l'e koval' dva dni ni prigel na delo, je vseeno zaslu'il dovolj za pre'ivetje. Ħeblji so se dobro prodajali. Nekateri delavci so si Ħeleli boljge pla'ilo za svoje delo, a podpisniki pro'nje so bili prepri'ani, da bi se stanje precej izboljšalo, Ħe l'e bi se uvedlo kovanje podnevi. Sami sicer priznavajo, da so do dolo'ene mere za slabe razmere krivi delavci sami, ker se niso hoteli prilagoditi novim razmeram. Ħelji fu'inarjev, da se ukine nol'no delo, so se sedaj pridru'ili tudi delavci in obstajalo je upanje, da se ta Ħelja vendarle uresni'i.⁶³

Na to pro'ngo so odgovorili fu'inarji s l'lankom v *Novicah*. Fu'inarji so kot odgovor na pro'ngo navedli, da ta ne more izhajati od koval'ev, saj je v Ħeleznikih skupaj pribli'no 250 koval'ev, pro'ngo pa jih je podpisalo le 35. Fu'inarji so potrdili dejstvo, ki ga navaja Ħe pro'nja, da so sami Ħe vel'krat Ħeleli vpeljati dnevno kovanje, vendar so naleteli na nasprotovanje koval'ev. Poudarjajo pa, da so koval'i pla'ani od g'evila nakovanih Ħebljev in na ta nal'in lahko kujejo, kadar si Ħelijo.⁶⁴

Kljun je na ol'itke odgovoril, da je on pal' posredoval pro'ngo koval'ev. Ti so jo podpisali gele, ko so dobili od fu'inarjev potrdilo, da nimajo nil' proti kovanju podnevi. Zavral'a pa navedbe fu'inarjev, l'e'g da koval'i sami izbirajo l'as kovanja. Kljun pravi, da to nikakor ne dr'i in da delovni l'as dolo'a delodajalec.⁶⁵

Po teh dopisih objav v l'asopisih glede uvedbe kovanja podnevi ni bilo vel'. Znano pa je, da je okrajni glavar v Kranju pozval Globo'l'nike, naj kot vodilni fu'inarji uredijo delovne razmere. Naslednje leto razmere ge vedno niso bile urejene. Zato naj bi nekateri koval'i kar sami zal'eli kovati podnevi, vendar naj bi jih fu'inarji potem odpustili. Je pa priglo tudi do nasprotij med tistimi, ki so ge vedno kovali po starem, in tistimi, ki so kovali po novem

⁶² »Dopisi. Iz Ħeleznikov«, *Ljubljanski list*, 2. 12. 1885, 2.

⁶³ »Gibanje Ħebljarjev v Ħeleznikih«, *Slovenski narod*, 10. 12. 1885, 18.

⁶⁴ »Na'i dopisi. Iz Ħeleznikov«, *Novice gospodarske, obertnijske in narodske*, 9. 12. 1885, 43.

⁶⁵ Matej Kljun, »V popravek na dopis v zadnji g'evilki Novic«, *Novice gospodarske, obertnijske in narodske*, 16. 12. 1885, 43.

delovnem času, torej podnevi. Tako se je nočno kovanje v železnikih večinoma obdržalo vse do propada želejarstva.⁶⁶

6.8.2 Delovna obleka in prehrana

Kovači so čez delovno obleko nosili predpasnike, obuti so bili v lesene cikle, noge so bili pokriti s klobuki in ženske z rutami.⁶⁷ Obleke so bile večinoma platnene, predpasniki pa so bili narejeni iz usnja iz govejih kož, ki je bilo močno in trpešno.⁶⁸

Ker je bil zaslužek kovačev slab, je bila njihova prehrana skromna. V železnikih so navadno imeli dva obroka dnevno, in sicer opoldne in zvečer. Najbolj pogosto je bil na jedilniku koruzni močnik ali pa koruzni žganci. Kruha je primanjkovalo, prav tako pa je bila izjema pri prehrani meso. Tega so jedli le ob večjih praznikih. V nedeljah so jedli tako imenovano jetrovo jed, kar so bila jetra v omaki, ki so se polila po žgancih.⁶⁹

V Kropi so jedli trikrat na dan, zjutraj, opoldne in zvečer. Večinoma so jedli koruzne in ajdove žgance. Tudi tu je bilo meso priboljšek, ki je našel pot na mizo le ob večjih praznikih. Kuhali in obedovali so kar pri ježah v kovačnicah, edino zvečer so hrano nosili domov. Kovači v železnikih pa so jedli doma.⁷⁰

6.8.3 Stanovanjske razmere

Tudi stanovanjske razmere kovačev so bile sorazmerne njihovemu zaslužku. Želejarji svojih hiš niso imeli, ampak so bivali v hišah svojih gospodarjev, kot so imenovali delodajalce. Stanovanja so bila vlažna, tla preperela, stene pogosto lesene, tako da stanovalci niso bili zaščiteni pred vetrom in dežjem.⁷¹ V železnikih je v posameznih delavskih hišah živelo več družin. Družine so imele za bivališče na razpolago le en stanovanjski prostor. Pogosto pa si je več družin delilo en sam prostor.⁷²

V Kropi so v tako imenovani sobi s pečjo lahko prebivale dve ali celo tri družine. Rodbine so spale v kamrah. To so bili v Kropi prostori na podstrežju, torej nekakšna spalnica na podstrežju za delavce. Kroparsko najemniško stanovanje kuhinje ni imelo. Delavci so imeli le krušno peč, ki se je kurila iz vehe. Ker so ženske kuhale hrano kar v kovačnicah, kuhinje niti niso pogrežali. Problem je bil le ob nedeljah in praznikih, ko so bile družine v stanovanju

⁶⁶ Kermavner, 111.

⁶⁷ Gašperič, Vigenjc, 89–91.

⁶⁸ Jože Dolenc, *Doba železarstva v železnikih* (Železniki, 2002), 9.

⁶⁹ Verbič, 111.

⁷⁰ Kyovsky, 86.

⁷¹ Kyovsky, 86.

⁷² Verbič, 112.

in so morali vsi uporabljati eno kuro. Tehava je nastala tudi, ko ogenj v vigenjcih ni gorel, bodisi zaradi vetra, ki je povzročal nevarnost požara ali zaradi zamrznjene vode, ki je ustavila delo v kovačnicah.⁷³

6.8.4 Hivljenje

Opisane stanovanjske in delovne razmere so povzročale številne bolezni in dokaj nizko hivljenjsko dobo. Razlik med obema krajema tu ni bilo. Hivljenjska doba kovačev je bila med 40 in 50 let, pri ženskah celo manj kot 40 let. Pogoste so bile bolezni vezane na kovaški poklic, zlasti tuberkuloza, različne srčne bolezni. Mnogi kovači so imeli krčne žile na venah rok in nog. Pojavljale so se tudi epidemije, na primer kolera. Tisti redki kovači, ki so vendarle doživali visoko starost, pa tudi niso imeli lepega hivljenja. Zaradi narave dela so mnogi oslepelili in bili obsojeni na beračenje. Prednost kovačev pa je bila ta, da so bili oproščeni služenja vojske.⁷⁴ To je veljalo do leta 1868, ko je bil sprejet nov zakon in je namesto selektivne vojaške obveznosti začela veljati splošna. Večina prejšnjih izjem je bila ukinjena in vojske so bili po novem oproščeni le edini skrbniki družine, olajšave pa so bili deležni učitelji v državnih šolah, uradniki, medicinski poklici in bogoslovci.⁷⁵ Kovači torej niso bili več oproščeni vojaške obveznosti in so bili poklicani k služenju kot večina drugih možkih. Se je pa dogajalo, da zaradi slabih hivljenjskih razmer kovačev ti pogosto niso bili primerni za služenje vojaškega roka. Tako *Ljubljanski list* leta 1885 poroča, da se v Kropi le redko najde možki, ki bi bil primeren za vojaški nabor.⁷⁶

Otroci so delali od osmega leta dalje, zato so bili mnogi slabotni in podvrženi različnim boleznim. Zbolevali so za različnimi epidemijami, posebej za hrnimi kozami. Mnogi so umrli celo že v prvem letu starosti zaradi podhranjenosti.⁷⁷ Za začetek 19. stoletja imamo za Kropo naslednje podatke. Vsak 17 otrok je bil mrtvoroden, 15 % rojenih otrok je umrlo v prvem mesecu hivljenja in kar 32 % jih je umrlo v prvem letu hivljenja.⁷⁸

⁷³ Franjo Bač »Iz zgodovine hiše v Kropi (Prispevek za podobo delavskih stanovanjskih razmer v zgodnji kapitalistični dobi)«, *Zgodovinski časopis* 6/7 (1952), 625–643.

⁷⁴ Kyovsky, 86–87.

⁷⁵ Rok Stergar, »Naj bode gospoži al kmetički sin, vsaki more na svetlo iti!«, v *Slovenska kronika 19. stoletja*, ur. Janez Cvirn (Ljubljana, 2003), 2. zv., 177.

⁷⁶ »Obrtni nadzorniki. III«, *Ljubljanski list*, 13. 5. 1885, 2.

⁷⁷ Kyovsky, 87.

⁷⁸ Bač »Iz zgodovine hiše«, 645.

7. Vzroki za krizo v železarstvu

7.1 Francoske vojne in Ilirske province

Že v začetku 19. stoletja se je začel postopen proces propadanja železarstva v Kropi in Železnikih, ki je potem potekal skozi celo stoletje. Proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja pa je dolgoletna tradicija taljenja in predelave železove rude zaradi različnih vzrokov dokončno zamrla.

Ob koncu 18. stoletja so Napoleonova osvajanja zajela ozemlje Habsburške monarhije in s tem tudi slovensko ozemlje. Začelo se je dokaj nemirno obdobje francoskih vojn, ki je slabo vplivalo na gospodarsko stanje v monarhiji. Po propadu Beneške republike leta 1797 je večino njenega ozemlja dobila Habsburška monarhija, vendar le do leta 1805. Francija je takrat dobila nazaj vsa ozemlja, ki so osem let nazaj pripadla monarhiji. Tretjič so Francozi prišli na slovensko ozemlje leta 1809 in ga del tudi zasedli. Napoleon je ustanovil Ilirske province, kamor so spadale tudi Kranjska, zahodna Koroška in Goriška. Slovensko ozemlje je bilo tako razdeljeno približno na polovico med Habsburžane in Napoleona.⁷⁹

Nova meja je razdelila notranjeavstrijski prostor na dve državi in s tem prekinila tradicionalne prometne in trgovske poti, na primer tiste v smeri severovzhodnjugozahod. S tem je proti morju presahnil dotok surovin in prizadeti so bili vsi, ki so bili odvisni od njih. Francozi so sicer skušali vzpostaviti novo trgovsko zvezo po kopnem z Osmanskim cesarstvom. Gradili so ceste, vendar promet v smeri vzhodnjahod ni mogel nadomestiti izgubljenih trgovskih poti. Od gospodarskih panog je v času Ilirskih provinc že najbolj trpelo fužinarstvo, saj je proizvodnja v veliki meri slonela na uvoženem koroškem železu.⁸⁰ Ozemlje severne Italije pa je tudi bilo pomembno tržišče za izdelke iz Kroepe in Železnikov. Po prekinitvi tradicionalnih trgovskih poti sta obe fužinarski središči izgubili pomemben trg.⁸¹

7.2 Industrijska revolucija in razvoj železnice

Propadanje železarstva se je torej začelo že v času Ilirskih provinc, vendar v splošnem lahko rečemo, da je konec staremu fužinarstvu naredila industrijska revolucija. Industrijska revolucija je prinesla številne novosti tudi pri proizvodnji železa in jekla. Ena od teh je bila

⁷⁹ Zdenko Lepi, et al., *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana, 1979), 389–392.

⁸⁰ Lepi, et al., 404–405.

⁸¹ Bogohalec, 21.

uporaba koksa, ki je zamenjal oglje, potem že uvedba parnega stroja, pudlanja.⁸² Pudlanje je v fužinarstvo leta 1784 uvedel Angleh Henry Cort. Pri novem postopku sta bila kurivo in železo ločena v posebno oblikovani peči imenovani pudlovka. S koksom so talili mrzlo surovo železo. Ogenj je s plamenom lizal grodelj, v katerem je izgoreval ogljik. Kovino so pri tem mečali, kar je že pospeževalo izgorevanje. Na koncu so dobili gmoto železa, ki so ga potem že naprej kovali. Postopek se imenuje pudlanje, ker pudling v angleščini pomeni mečanje.⁸³ Fužine pri nas se vsemu temu napredku niso zmogle prilagoditi, bodisi zaradi izrpanih rudnikov bodisi zaradi premajhne proizvodnje.⁸⁴

Svoje je naredil tudi razvoj železniškega omrežja. Leta 1857 je bila zgrajena železniška proga Dunaj-Trst in s tem so v deželo začeli prihajati cenejši izdelki iz Velike Britanije, Nemčije pa tudi iz severne Evrope in Rusije. Izgradnja gorenjske železnice leta 1870 je železarnam na Jesenicah in Javorniku omogočila dovoz cenejše in bolj kakovostne rude. Tako so lahko nastale velike in bolj moderne železarne, katerim Železniki in Kropa, ki ju je železnica obšla, nista več mogla konkurirati. Proizvodnja se ni mogla modernizirati. Rudo so uvažali in s tem so delo izgubili tisti, ki so se ukvarjali z rudarstvom in pridobivanjem železa. Posledično se je zmanjšalo število prebivalcev.⁸⁵

7.3 Evropa se industrijsko razvija, slovenske dežele zaostajajo

Velik preobrat v razvoju železarn je pomenila uvedba parnega stroja. Fužine niso bile več odvisne od vremenskih razmer ali vodnega pretoka. Parni stroj je omogočil enakomeren podpih v pečeh, pripomogel pa je tudi k hitrejšemu razvoju valjarn na parni pogon. Pri tem razvoju je bila daleč na prvem mestu Anglija, ki je že leta 1810 imela 5000 parnih strojev. Za primerjavo, na Kranjskem so bili že leta 1843 le trije. Anglija je imela prednost v tem, da je imela premogovnike v bližini železarn, te pa so stale v bližini plovnih kanalov in pristanišč. Na celini je dolgo veljalo prepričanje, da se ne izplača proizvajati doma, če lahko dobijo cenejše jeklo iz Anglije. Razvoj v zahodni Evropi je približno za 10 let zaostajal za Anglijo, vendar je bil vseeno približno 30 let pred slovenskimi deželami.⁸⁶

19. stoletje je bil čas odkrivanja novih postopkov v proizvodnji železa in jekla. Z novimi postopki so lahko tudi iz zelo siromašnih rud začeli pridobivati kvaliteto železo. Po

⁸² Mohorič, *Dva tisoč*, 51.

⁸³ Tomaž Iskra, *Od rude do kovine* (Jesenice, 1986), 14.

⁸⁴ Kyovsky, 83.

⁸⁵ Kyovsky, 83; Mohorič, *Dva tisoč*, 51.

⁸⁶ Mohorič, *Dva tisoč*, 164, 165.

evropski celini so začeli nastajati novi železarski centri, na primer na Ljškem, Moravskem, v Gleziji.⁸⁷

Leta 1855 je Bessemer izumil tehniko industrijskega izdelovanja litega jekla. Pri postopku so v grodelj vpihovali zrak pod velikim pritiskom s pomočjo parnega stroja. S tem so v grodlju zmanjšali količino ogljika, silicija in mangana. Postopek sta leta 1878 izpopolnila Thomas in Gilchryst. Z dodajanjem apna ali ognjevdrdnega dolomita sta iz rude odstranila žveplo in fosfor. Po novem je bilo tako mogoče uporabljati tudi rude, ki so vsebovale fosfor in iz njih izdelati kvalitetno železo. Kar se jeklarstva tiče, so od leta 1864 uvajali Siemens-Martinov postopek in gradili Siemens-Martinove peči. S tem novim procesom so poleg grodlja lahko talili tudi staro železo, kar je pocenilo ceno jekla. Peči so kurili z generatorskim plinom, ki so ga dobili z uplinjanjem premoga.⁸⁸

Zaradi gospodarske krize pa je razvoj na Kranjskem zaostajal. Tehniške železarstva v Avstro-Ogrski se je tako preneslo iz alpskih dežel na Ljško in Moravsko. Na Kranjskem se je proizvodnja le s težavo povečevala, medtem ko je drugje hitro naraščala. Pomemben dejavnik je bilo kurivo. Alpske dežele so bile brez premoga, Ljške so ga imele.⁸⁹ Dober primer zaostajanja slovenskih dežel za ostalimi je uvedba pudlanja. Pudlanje je bilo odkrito leta 1784. V prevaljski železarni so ga uvedli leta 1837, na Gorenjskem pa že leta 1853, ko so ga ponekod že opušali.⁹⁰

Poleg splošnega tehnološkega razvoja v Evropi pa je na zaton železnikarskega in kroparskega železarstva vplival tudi proces združevanja gorenjskih železarn med letoma 1870 in 1873, ki je ob strani pustil tako Železnike kot Kropo. Oba kraja sta bila prepušena sama sebi in nastali gospodarski situaciji nista bila kos.⁹¹

7.4 Kranjska industrijska družba

7.4.1 Začetki Kranjske industrijske družbe

Leta 1869 so ljubljanski podjetniki in veletrgovci ustanovili Kranjsko industrijsko družbo (KID). Delniška družba je bila ustanovljena z namenom prevzeti upravljanje in financiranje industrijskih ter rudarskih podjetij.

⁸⁷ Mohorič, *Dva tisoč*, 299.

⁸⁸ Jochen Bleicken, et al., *Svetovna zgodovina od začetkov do danes*, prev. Janez Gradišnik (Ljubljana, 1976), 498; Iskra, 14–15.

⁸⁹ Mohorič, *Dva tisoč*, 299–302.

⁹⁰ Mohorič, *Dva tisoč*, 166.

⁹¹ Mohorič, *Dva tisoč*, 51.

Prvo podjetje, ki ga je KID prevzela, je bil parni mlin v Ljubljani. Vendar je bil glavni namen KID, da omogoči obratovanje rudarskim podjetjem. Tako je začela postopoma prevzemati fužine na Gorenjskem in njena dejavnost se je povsem preusmerila na železarstvo.

Leta 1870 je KID najprej prevzela Zoisove fužine in posesti na Javorniku, Radovni, v Bohinju in Mostah ter rudnike na Karavankah. Naslednje leto je pridobila še obrate Viktorja Ruarda pri Savskih jamah in na Begunjski. Leta 1872 pa je KID kupila še manjše posesti na Javorniku, Jesenicah ter gozdove v Belci in Martuljku. Na Gorenjskem so tako zunaj tega velikega fužinskega kompleksa ostali jeklarna v Trzinu ter fužine v Železnikih, Kropi in

Kamni Gorici, za katere pa KID niti ni kazala veljega zanimanja. KID se je širila naprej, tudi na Hrvaško. Poleti 1872 je kupila rudnik v Topuskem. Februarja naslednje leto ji je uspel še nakup jeklarne v Trzinu in s tem je bil proces združevanja gorenjskega železarstva za KID zaključen. V začetku sedemdesetih je KID imela še vedno sedež uprave v Ljubljani. Drugje je imela 4 plavže in 19 obratovališč v 14 različnih krajih, ki so bili med sabo slabo prometno povezani.⁹²

Slika 6: Michelangelo Zois, prvi predsednik KID

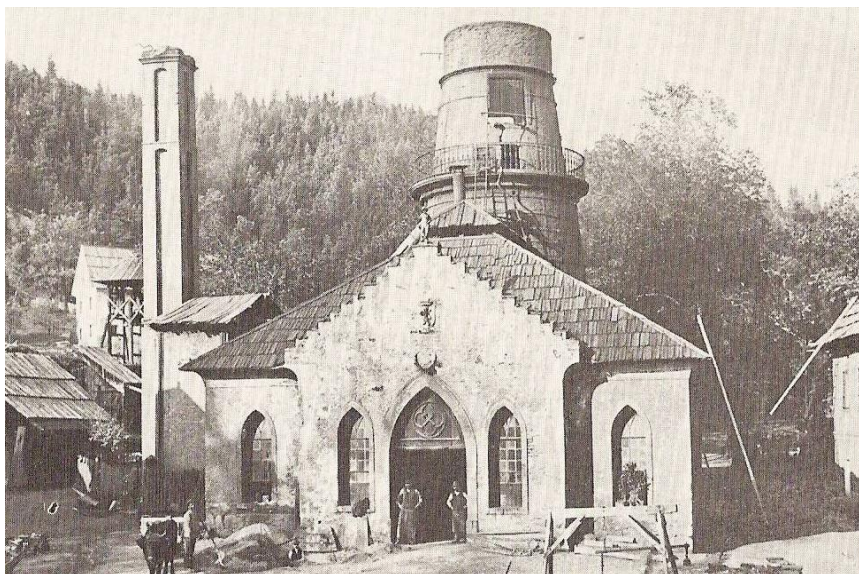
Vir: Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem* (Ljubljana, 1969), 225.

7.4.2 Pridobivanje feromangana

Takoj po svojem nastanku je KID uspešno poslovala. Glavni proizvod je bila zrcalovina, zlitina železa in mangana z 10–20 % mangana. Zrcalovina ima svetel, harkovit prelom, ki se zrcali, odtod ime materialu. Svoje proizvode so prodajali znotraj Avstro-Ogrske, v Nemčijo, Francijo, Belgijo, Anglijo, pa tudi v Ameriko. Sčasoma so naročila narasla. Da bi lahko ustregli vsem naročnikom, je bilo potrebno reorganizirati proizvodnjo in odpraviti zastarele načine delovanja. Naročniki so bili različni vojaško-industrijski kompleksi, železnice, ladjedelnice, ki so potrebovale trdno in elastično železo ter jeklo. Železu take lastnosti daje mangan. To je vedel tudi tehnični ravnatelj KID Lambert Pantz, zato je začel s poskusi proizvodnje feromangana, zlitine železa in mangana. V letu 1873 mu je uspelo izdelati zlitino s 37 % mangana. Pridobivanja feromangana v plavžih je bil za KID velik

⁹² Mohorič, *Dva tisoč let*, 210–228.

dosehek, saj so bili v javorniški železarni sploh prvi na svetu, kjer so pridobivali feromangan v plavhah. Do takrat so ga znali pridobivati le v talilnih loncih in še to samo v majhnih količinah. Za dosehek Pantza so bili leta 1873 celo nagrajeni z zlato medaljo na svetovni razstavi na Dunaju.⁹³

Slika 7: Plavh na Javorniku, kjer so pridobivali feromangan

Vir: Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem* (Ljubljana, 1969), 304.

7.4.3 Teško obdobje za Kranjsko industrijsko družbo

Ko se je v začetku sedemdesetih let 19. stoletja začela splošna gospodarska kriza, ki je prizadela številne železarske kraje na slovenskem ozemlju, je KID še vedno uspešno poslovala po zaslugi prodaje feromangana. Proti koncu sedemdesetih so začeli feromangan proizvajati tudi v Franciji. Francoska konkurenca je bila huda, saj so izdelovali zlitino s 70 % mangana, medtem ko so na Javorniku prišli do največje vrednosti 54 % mangana v železu. Ne samo Francija, tudi nekatere druge evropske države so začele konkurirati KID. Proizvodi, ki so prihajali iz drugih držav, so bili cenejši, KID pa tako poceni ni mogla izdelovati.⁹⁴ Če so želeli v KID še naprej konkurirati, so nekako morali znižati proizvodne stroške, vendar je dolg naraščal in družba ni mogla dobivati novih kreditov, zato se tudi ni mogla spuščati v nove investicije. Kljub temu da je izvoz feromangana proti koncu sedemdesetih let 19. stoletja močno upadel, pa je vseeno ostajal najpomembnejši izvozni artikel družbe in je v veliki meri

⁹³ Irena Lačen-Benedičič, *Slovensko plavharstvo 20. stoletja: Jeseniški plavh* (Jesenice, 1998), 16-17.

⁹⁴ Mohorič, *Dva tisoč let*, 234-235.

najbrh vplival na to, da KID krize v gospodarstvu ni obutila tako močno kot ostali železarski kraji.⁹⁵

7.4.4 Novo upanje za Kranjsko industrijsko družbo

Po Evropi se je torej s tehnično revolucijo povečala zmogljivost naprav, proizvodni stroški so padali. KID ni imela možnosti zmanjšanja proizvodnih stroškov, edina možnost je bila preusmeritev na proizvodnjo jekla po novem postopku. Za to je bilo potrebno zgraditi nove naprave, za kar pa je KID potrebovala kapital.⁹⁶

KID je imela željo na Savi zgraditi dve Siemens-Martinovi peči in začeti s proizvodnjo jekla na nov način, s pretapljanjem starega železa. Za tako investicijo je družba pridobila dunajski kapital in leta 1888 se je gradnja pričela. Dve leti kasneje je potem začela delovati moderna železarna na Jesenicah.⁹⁷

V tistem času so propadale številne železarne, ki niso bile vpete v KID. Delavci, ki so na ta način izgubili delo, so v veliki meri odhajali na Jesenice in se zaposlili v novih obratih. Tako je na Jesenice prišlo delavstvo iz Trbiča, železarne na Dvoru, Bohinjske Bistrice, pa tudi kovači iz Kroke in Železnikov. Po letu 1890 na bi se na Jesenice preselilo 54 žebjarjev iz Kroke in 23 iz Železnikov (127 iz celotne Selške doline).⁹⁸

V devetdesetih letih je KID poleg dunajskega dobila še berlinski kapital. KID se je tako pospešeno razvijala naprej in širila v druge kraje. Ob koncu stoletja je zgradila plavžo v Črnednju pri Trstu, nekaj let kasneje še enega. Železarna ob morju je omogočila cenejši dovoz tujih rud. V začetku 20. stoletja je KID dobila novo valjarno na Javorniku. Vendar to ni bilo vse, KID se je širila še naprej in sproti modernizirala svoje obrate.⁹⁹

Obrati, ki so ostali izven KID, so doživeli svoj konec. Medtem ko sta plavža v Črnednju v začetku 20. stoletja širila svojo proizvodnjo, pa leto 1906 pomeni konec starega plavžarstva na Gorenjskem.¹⁰⁰ KID se je torej uspešno borila z gospodarsko krizo. Vendar pa kriza, ki jo je doživljala družba, ni bila nič v primerjavi s hudo stisko žebjarjev v Železnikih in Kropi.

⁹⁵ Mohorič, *Dva tisoč*, 263, 268.

⁹⁶ Mohorič, *Dva tisoč*, 303–304.

⁹⁷ Mohorič, *Dva tisoč*, 309.

⁹⁸ Mohorič, *Dva tisoč*, 330–332.

⁹⁹ Mohorič, *Dva tisoč*, 393.

¹⁰⁰ Mohorič, *Dva tisoč*, 404.

8. V Ħeleznikih in Kropi ġe po starem

L'prav je gospodarska kriza prizadela tudi KID, pa se je ta vendarle iz hude stiske izvlekla zaradi novosti, ki jih je uvedla. Po zaslugi tujega kapitala ji je uspelo modernizirati proizvodnjo in na Jesenicah je druĥba postavila moderen industrijski obrat. V majhnih ĥelezarskih krajih, kot so bili Ħelezniki in Kropa, pa se obrati zaradi pomanjkanja sredstev niso mogli modernizirati. Sicer so v 19. stoletju uvajali doloĥene novosti, vendar je bilo vse skupaj daleĥ premalo, da bi lahko konkurirali naprednejġim ĥelezarnam. Do konca je v glavnem prevladoval ġe stari naĥin proizvodnje ĥeleza in kovanja ĥebljev.

8.1 Proizvodnja ĥeleza v plavĥih

Kot sem ĥe omenila, so v zaĥetku 19. stoletja, tako v Ħeleznikih kot tudi v Kropi, zgradili visoke pel'i ali plavĥe. S tem so zmanjġali porabo oglja, pridobili pa so tudi vel' surovega ĥeleza. Postopek pridobivanja ĥeleza pa se pri tem ni dosti spremenil in je ostal enak vse do propada fuĥinarstva.

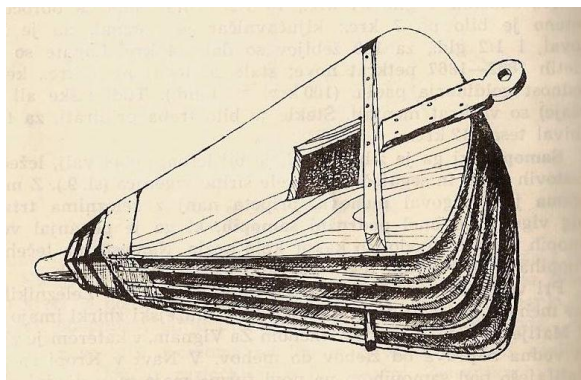
Preden so rudo vsuli v plavĥ, so jo oprali in zdrobili. Vĥasih so rudi dodajali apnenec ali celo apno, l'e je bila siromagnejġa, so ji dodajali bogatejġe rude. Rudo so do plavĥa vozili z ĥeleznimi vozil'ki po lesenem mostu in jo potem vsuli v plavĥ. Proces redukcije je trajal pribliĥno dve uri. Potem so pel' predrli in tekoĥe ĥelezo je steklo v koritca, ki so jih pripravili v tleh. Ko se je ĥelezo ohlajalo, so od njega loĥili ĥlindro ņ odpadek, nastal med redukcijo ĥelezove rude. Surovo ĥelezo, ki so ga dobili pri taljenju, pa so imenovali grodelj. Ta grodelj so potem lomili na manjġe konce, ki so jih ponovno segrevali in talili v presnovkah. To so bile nizke pel'i, podobne kovaġkim ognjiġem, napolnjene z ogljem. Pri tem postopku so dobili gmoto ĥeleza, imenovano volk. Volka so kovali pod velikim kladivom ņ norcem. S tem so iz ĥeleza iztisnili ostanke ĥlindre in ga skovali v dolgo, okroglo ġruco ņ mozelj. Z enega volka so dobili dva mozlja in ju potem oba ġe enkrat segreli. Pri tem so dobili vel' kep, ki so spet ġle nazaj v ogenj in nato zopet pod kladivo. Sedaj so dobili palice imenovane cagelj. Te palice so potem nosili iz fuĥin v cajnarice, kjer so iz njih izdelovali cajne.¹⁰¹

Za podpih v fuĥinah so uporabljali koniĥaste mehove. Navadno so namestili dva mehova, ki sta pihala izmenil'no. Gnala so ju vodna kolesa. Pogosto je eno samo kolo poganjalo vel' mehov, pa tudi kladivo. Na ta naĥin so zmanjġali stroġke.¹⁰² Problem pri vodnem pogonu je bila odvisnost od naravnih razmer. Pozimi se je tako lahko zgodilo, da je

¹⁰¹ Gaġperġiĥ, »Novo ĥelezarjenje«, 18ņ19.

¹⁰² Mohoriĥ, *Dva tisoĥ*, 158.

voda zamrznila in potem vel' mesecev niso mogli kovati.¹⁰³ Pomemben za napredek ťhelezarstva je bil izum parnega pogona za podpih, vendar tega v Ŧeleznikih in Kropi niso nikoli uvedli.

Slika 8: Konil'ast meh

Vir: JoŦe GaŦperŦil', *Vigenjc. Vodnik po zgodovinskih Ŧebljarskih koval'nicah v Kamni Gorici, Kolnici, Kropi in Ŧeleznikih* (Ljubljana, 1956), 22.

8.2 RoŦno kovanje Ŧebljev v vigenjcih

Palice, ki so jih proizvedli v fuŦinah, so v cajnaricah zopet kovali. Koval', imenovan cajnar, je pomikal razbeljene palice pod manjŦim kladivom, tako da so bile vedno bolj tanke in dolge. Tudi tu so uporabljali kladiva na vodni pogon, le da so bila ta manjŦa in hitrejŦa. Cajne so sortirali v butarice po velikosti. Po izgradnji valjarn so cajnarice v glavnem prenehale delovati. V Ŧeleznikih se je to zgodilo Ŧe leta 1858, v Kropi pa so valjarno dobili leta 1876. Slednja je delovala le kratek Ŧas, po petnajstih letih je namrel' Ŧe propadla. V Ŧeleznikih pa je delovala Ŧe potem, ko sta plavŦa Ŧe ugasnila. Valjalnica je izdelovala finejŦe cajne, bila pa je tudi hitrejŦa in cenejŦa. S procesom preoblikovanja med valji so dobili poljubno dolŦino in obliko palic. Palice so Ŧle skozi vel' parov valjev. Med njimi so jih prenaŦali delavci Ŧ valjarji.¹⁰⁴

¹⁰³ Josip LeviŦnik, »NaŦi dopisi. Nasledki hude zime. NesreŦa«, *Novice gospodarske obrtniŦke in narodne*, 28. 1. 1891, 30.

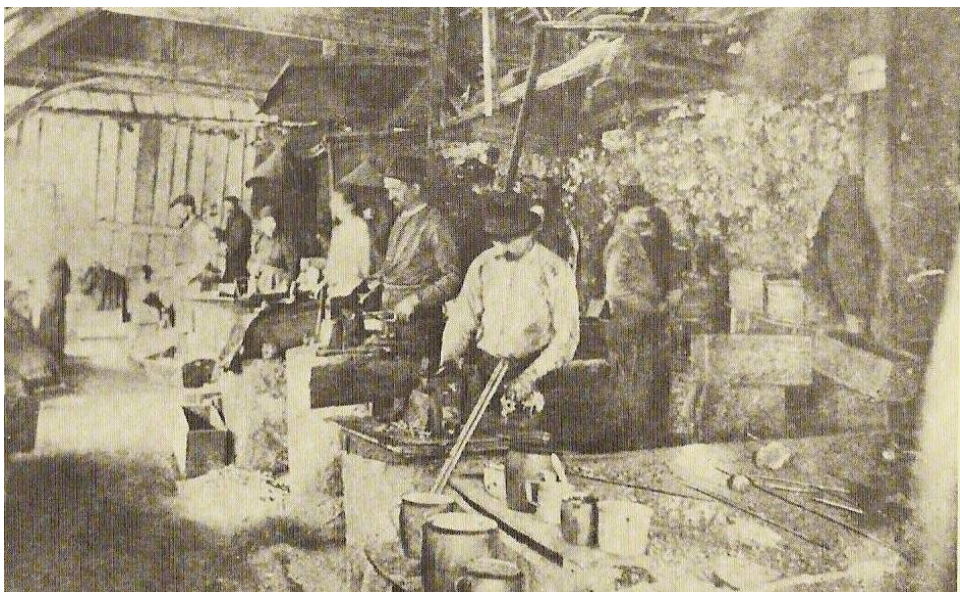
¹⁰⁴ GaŦperŦil', »Novo Ŧelezarjenje«, 16Ŧ20.

Slika 9: Valjarna na Jesenovcu v Ħeleznikih

Vir: JoĦe Dolenc, »Iz kronistovih zapiskov o Ħebljarjih v Ħeleznikih« *LoĦki razgledi* 20 (1973), 86.

Cajne so nato Ħle v vigenjce, kjer so iz njih koval'i Ħ Ħebljarji kovali konĦne izdelke Ħ Ħeblje. V posameznem vigenjcu je bilo veĦ jeĦ okoli njih pa panji. To so bili kamni z nakovali. Okoli ene jeĦe je bilo navadno okoli Ħest panjev.¹⁰⁵ Na njih so kovali Ħeblje. Pri vsakem nakovalu sta bila mojster in njegov pomoĦnik. Za kurivo so uporabljali oglje, ki ga je tudi tu razĦareval zrak iz vodno gnanih mehov. Kovali so razliĦne vrste Ħebljev. Shranjevali so jih v sode in tako so bili Ħeblji pripravljeni za transport in prodajo.¹⁰⁶

Slika 10: Ħebljarji v vigenjcu v Kropi

Vir: Janez Ħmitek, »Sto let Plamena«, v *Kroparski zbornik. Ob 100-letnici Plamena* (Kropa Ħ Radovljica, 1995), 91.

¹⁰⁵ GaĦperĦil, Vigenjc, 26.

¹⁰⁶ Dolenc, *Doba Ħelezarstva*, 23.

9. Prehod iz zlatih l'asov za ŕelezarstvo v krizo

Kot ŕe omenjeno, so se prvi znaki krize v gospodarstvu kazali ŕe v prvi polovici 19. stoletja. Vendar so v tem obdobju ŕelezarska srediŕ'a ŕe vztrajala in ŕe vedno iskala nova rudna najdiŕ'a. Dejansko je v prvi polovici 19. stoletja, po propadu Ilirskih provinc, produkcija ŕeleza na Slovenskem naraŕ'ala. Kljub temu pa je bila precej manjŕa kot na primer v Angliji. Prav angleŕko ŕelezo je bilo tisto, ki je z nizkimi cenami predstavljalo hudo konkurenco naŕim ŕelezarskim izdelkom v tujini. Ruda pri nas je bila slabŕe kakovosti, pa tudi primanjkovati jo je za'elo. Ponekod so jo ŕe morali dova'ati od dale', kar je predstavljalo dodaten stroŕek pri proizvodnji ŕeleznih izdelkov.

V primerjavi z ostalimi plav'hi po celotnem slovenskem ozemlju je bila produkcija v ŕeleznikih in Kropi v prvi polovici 19. stoletja zelo majhna. V ŕeleznikih in Kropi so v tem l'asu ŕe vedno obratovala stare pe'li na volka, ki jih drugje v nemŕkih de'elah Avstrije niso vel' uporabljali. Z modernizacijo ŕelezarstva so namesto oglja kot gorivo za'eli uporabljati premog. V prvi polovici 19. stoletja so premog uporabljali le v Prevaljah in nekaterih podjetjih na ŕtajerskem in Koroŕkem. Druga'e pa je ŕelezarstvo na slovenskih tleh ŕe vedno uporabljalo oglje, ki je bilo vseeno cenejŕe od premoga.¹⁰⁷

Takŕno je bilo stanje v prvi polovici 19. stoletja, ko so se ŕe kazali obrisi bodo'e krize. Ta je dejansko nastopila potem v drugi polovici stoletja. Ob koncu ŕestdesetih in v za'etku sedemdesetih let 19. stoletja se je za'el ŕe hitrejŕi tehnoloŕki razvoj, zlasti kar se ti'e strojne industrije. Stroji so vedno bolj izpodrivali ro'no delo. Propadale so manufakture, stare obrti, pa tudi nekatere tovarne iz prve dobe strojne industrije.¹⁰⁸

Veliko gospodarsko stisko so ob'utali kmetje pa tudi delavci. Iz tega obdobja, od za'etka ŕestdesetih let dalje, imamo ŕrevilna poro'ila o izseljevanju Slovencev v Ameriko. Ve'inama so bili to kmetje, ki so bili mo'no zadolŕeni. Mnogi takih dolgov niso mogli odpla'ati, zato so zemljo prodali in odŕli iskat delo drugam. Odhajali so v vel'ja mesta, kot so Gradec, Zagreb, Dunaj, Reka. Ker tudi tu velikokrat ni bilo dovolj dela za vse nove delavce s podeŕelja, so le-ti odhajali tudi dlje. Na primer v rudnike v Vestfaliji, v Francijo, Egipt, Rusijo, predvsem pa v Severno, pa tudi Juŕno Ameriko.¹⁰⁹

Leta 1865 je celovŕki *Slovenec* poro'al o slabem gospodarskem stanju v radovljijŕkem okraju. Mnogi izmed kmetov so obubo'hali in bili prisiljeni prodati svojo zemljo ali pa so kmetijo zaradi dolgov celo izgubili in se odselili v Ameriko. Slabo pa ni ŕlo samo kmetom

¹⁰⁷ Lepil' et al., 415ŕ419.

¹⁰⁸ Lepil' et al., 479ŕ481.

¹⁰⁹ Lepil' et al., 490.

ampak tudi obrtnikom. Kropi pa tudi sosednji Kamni Gorici je v l'asih velik dobil'ek prinaĝalo izdelovanje ģebljev, v tistih l'asih pa ni bilo vel' tako.¹¹⁰ Fuĥine so bile v hudi stiski ģe v ģestdesetih letih in ģe takrat je bila nadaljnja proizvodnja pod vpraĝajem. Med ljudmi je bil prisoten strah, kaj se bo zgodilo, l'e se proizvodnja ģebljev ustavi.¹¹¹

Celovĝki *Slovenec* v eni izmed ģtevilk ģe omeni vzroke za propadanje fuĥin. V prvi vrsti naj bi velik del odgovornosti nosili lastniki fuĥin, ki niso ob pravem l'asu vpeljali potrebnih novosti. V doloĝeni meri naj bi bilo krivo tudi poceni uvoĥeno ģelezo in ģelezni izdelki. Svoj del odgovornosti pa bi mogli nase prevzeti tudi delavci sami. Velikokrat so namreĝ prevel' in nerazumno zapravljali.¹¹² Ne samo celovĝki *Slovenec*, tudi drugi l'asopisi so pogosto navajali zapravljanje delavcev kot enega izmed vzrokov za propadanje ģebljarske obrti. Najbrĥ to zapravljanje ni povzroĝilo konec ģelezarstva, k temu so prispevali zunanji vzroki, o katerih sem ģe pisala. Verjetno pa drĥi, da so delavci z nepotrebnim troĝenjem denarja dodatno prispevali k poslabĝanju svojega poloĥaja. Mnogi med njimi, po besedah muzejskega tehnika v Ĥeleznikih, namreĝ niso znali ravnati z denarjem in so ga zapravljali za nepomembne stvari.

O slabem stanju v fuĥinarstvu so pisali tudi iz Ĥeleznikov. *Novice* so ģe leta 1863 pisale o krizi v ģebljarstvu. V Ĥeleznikih so sicer imeli blaga ģe dovolj, vendar zanj ni bilo kupcev, ki bi hoteli to blago kupovati. Tisto, kar so vseeno uspeli prodati, pa so prodali zelo poceni.¹¹³

Obuboĥali torej niso samo kmetje, ampak tudi ģtevilni koval'i. Vendar pa koval'i za razliko od kmetov niso imeli imetja, ki bi ga lahko prodali in si tako kupili vozovnico za v Ameriko. Tako so ostajali doma in iskali delo v okolici. Pogosto se je zgodilo, da dela enostavno ni bilo in so bili obsojeni na beraĝenje.¹¹⁴

10. Konec ģebljarske obrti je pred vrati

V sedemdesetih letih se je situacija v Ĥeleznikih in Kropi samo ģe poslabĝala. Zaradi dogodkov v jugovzhodni Evropi se je zmanjĝal izvoz v Bosno in Srbijo. Leta 1875 je v Bosni priĝlo do vstaje proti turĝki oblasti. Vstajo v Bosni sta podprli Srbija in Lrna Gora tako, da sta leta 1876 vstopili v vojno z Osmansko drĥavo. Leto kasneje je to storila ģe Rusija. Vojna se je

¹¹⁰ »Iz Bleda«, *Slovenec* (Celovec), 1. 2. 1865, 1.

¹¹¹ »Od podnoĥja gorenskih planin«, *Slovenec* (Celovec), 10. 5. 1865, 1.

¹¹² »Z Gorenskega. (Slabo stanje obrtnikov in kmetov. Srenjsko ģivljenje)«, *Slovenec* (Celovec), 20. 5. 1865, 1.

¹¹³ Josip Leviĝnik, »Dopisi. Iz Ĥeleznikov«, *Novice gospodarske, obrtnijske in narodske*, 30. 12. 1863, 21.

¹¹⁴ Kermavner, 40.

končala z mirovnim sporazumom, podpisanim marca 1878 v San Stefanu, s katerim sta Srbija in Lrna Gora dobili neodvisnost. Junija istega leta je prišlo še do mednarodne konference v Berlinu, na kateri je Avstro-Ogrska pridobila pravico okupirati Bosno in Hercegovino. Prostor jugovzhodne Evrope je bil tako politično na novo razdeljen.¹¹⁵

Izvoz se je torej zaradi teh dogodkov zmanjšal, kar je močno prizadelo obrt v Ĥeleznikih in v Kropi. Posebej hudo je izguba tega trga prizadela Ĥeleznike, saj sta bili Bosna in Srbija njihovo glavno tržišče. Odpustiti so morali kar okoli 300 delavcev.¹¹⁶ Najprej so delo izgubili tisti, ki so delali najmanj l'asa. L'e ni g'lo drugače, so odpustili tudi tiste, ki so delali Ĥe vel' kot deset let.¹¹⁷ Posebej hudo je postalo za druĤine, ki so z izgubo dela ostale tudi brez sredstev za preĤivljanje. Tisti, ki so bili fizično dovolj močni, so odšli v Zagorje delat v rudnike. Mnogi so g'li tudi v Istro ali Dalmacijo, nekateri pa v Zgornjo Avstrijo kot Ĥeleznični delavci. Slabo pa se ni godilo samo delavcem, ampak tudi lastnikom fuĤin, saj so tudi oni ostali brez zasluĤka.¹¹⁸

Na prodajo Ĥebljev so torej slabo vplivale razmere v Bosni, vendar pa se po umiritvi tamkajšnjih razmer stvari niso dosti spremenile na boljše. Ĥeblji, izdelani s stroji, so predstavljali prehudo konkurenco. Kovači so Ĥe bili v skrbeh, kaj se bo zgodilo s proizvodnjo Ĥebljev.¹¹⁹

O Kropi je poročal *Slovenski narod*. L'lanek navaja, da v Kropi ne zasluĤijo vel' toliko kot pred leti. Vendar pa je taka usoda doletela prav vse Ĥelezarske kraje in ne samo Kropo. Sicer pa se izdela ravno toliko Ĥeleza kot pribliĤno dvesto let nazaj. Lahko bi se ga g'el vel', pa ni dovolj oglja. L'lanek se zaključi z optimizmom, da zaenkrat g'el ni bojazni, da bi Ĥelezarstvo v Kropi propadlo.¹²⁰ L'lanek je torej v nasprotju s takratnim splošnim prepričanjem. Vse je namreč kazalo na to, da bo Ĥebljarstvo prej ali slej propadlo.

10.1 PlavĤi ugaĤajo

Na propadanje Ĥebljarstva je kazalo tudi prenehanje delovanja plavĤev. Taljenje Ĥelezove rude in kovanje Ĥebljev sta bila namreč tesno povezana drug z drugim. PlavĤa v Kropi sta ugasnila prej kot v Ĥeleznikih.

¹¹⁵ Sima M. Lirkovič, *Srbska zgodovina*, prev. Drago Bajt (Ljubljana, 2009), 198–200.

¹¹⁶ »Dopisi. Iz Gorenjskega«, *Slovenski narod*, 21. 5. 1876, 9.

¹¹⁷ »Izvirni dopisi. Z Gorenjskega«, *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 22. 6. 1878, 6.

¹¹⁸ »Dopisi. Z Gorenjskega«, *Slovenski narod*, 21. 5. 1876, 9.

¹¹⁹ Josip Levičnik, »Vreme, nesreče, slabe Ĥeleznike kupčije.«, *Novice gospodarske, obertnijske in narodske*, 27. 11. 1878, 381.

¹²⁰ »Dopis iz Kroke«, *Slovenski narod*, 24. 7. 1879, 12.

Plavň v spodnji Kropi je ugasnil že leta 1872 ali 1873. Leta 1876 so namreč na njegovem mestu postavili valjalnico in zaradi nje so morali plavň podreti. Plavň v zgornji Kropi naj bi zadnjikrat deloval leta 1880. Če naprej pa sta delala veliko kladivo in varilna peč, in sicer do leta 1890.¹²¹

Kdaj točno je ugasnil plavň v spodnjih Železnikih, ni znano. Josip Levičnik je leta 1898 zapisal, da »v spodnjem plavňu že dolgo ne topijo rude«. ¹²² Mohorič za leto 1883 navaja, da niso več delovali plavňi v Kamni Gorici, zgornji in spodnji Kropi, pa tudi tisti v spodnjih Železnikih. ¹²³ Ko so leta 1881 poplave odnesle jez za spodnjo fužino, je plavň že deloval. Torej lahko predvidevamo, da je plavň v spodnjih Železnikih ugasnil nekje med letoma 1881 in 1883. Leprav rude niso več talili, so že naprej kovali, le da se je zmanjšalo število vigenjcev in je ¹²⁴ V plavňu v zgornjih Železnikih so topili rudo že naprej in je bil torej od naštetih štirih edini, ki je v osemdesetih letih že vedno deloval.

11. Huda stiska v osemdesetih letih 19. stoletja

Proti koncu stoletja so torej plavňi ugašali in bolj je šlo stoletje h koncu, bolj se je bližal tudi zaton žebjarstva. Najhujša kriza se je začela v osemdesetih letih in razmere so se že poslabšale. Od takrat naprej je bilo samo že vprašanje časa, kdaj bo izdelovanje žebeljev le že preteklost. Časopisi so obširno poročali o pomanjkanju in bedi v železarskih krajih, ki sta bila posledica krize v železarstvu. Cene žebeljev so bile zelo nizke, zato ni bilo zaslužka in žebjarstvu se je slabo pisalo. Po poročanju Novic je Železnike dodatno prizadela že huda zima. Zaradi nizkih temperatur je voda zamrznila in fužine so obstale. Kovači niso mogli kovati, delno so si pomagali tako, da so kar sami gonili mehove. ¹²⁵

Podobno slabe razmere so bile v Kropi. Tudi tam so mnogi kovači izgubili delo in s tem zaslužek. Iz Radovljice so poročali o beračih, ki so postajali vedno večji problem. Berači so prihajali iz Kroepe, pa tudi iz Kamne Gorice in so za kmete v Radovljici ter njeni okolici predstavljali hudo breme. ¹²⁶

V slovenskih časopisih so se vrstila že številna druga podobna poročila vse do začetka 90. let. Tako je leta 1888 *Slovenski narod* o Kropi zapisal: »Že dlje časa stiska velika revščina

¹²¹ Gašperčič, »Novo železarjenje«, 16.

¹²² Vincencij Demšar, »Drobtinice iz zgodovine železnikov v drugi polovici 19. stoletja«, v *Selška dolina v preteklosti in sedanjosti* (Železniki, 1973), 117.

¹²³ Mohorič, *Dva tisoč*, 301.

¹²⁴ Demšar, 117.

¹²⁵ »Naši dopisi. Iz Železnikov«, *Novice gospodarske, obertnijske in narodske*, 11. 2. 1880, 47.

¹²⁶ »Dopisi. Iz Radovljice«, *Slovenski narod*, 3. 10. 1883, 16.

tukajgnje prebivalce, ker je zastala vsa kupl'ija z ħebljarskimi izdelki. Zadnji l'as prispela je revg'lina do skrajnosti, skoro polovica ljudij hodi po trgu in s solzami v o'eh prosi dela, a ħal, zaman! Prebivalce, ki so vel'inoma vsi kova'i, tare ħalost in obup, kajti vel'ina je tacih, ki nemajo ne obleke ne obuvala, da bi mogli na tuje kruha sluĥit. Zato jim ne preostaje druzega, nego poginiti lakote ali pa hoditi od hiĝe do hiĝe prosit ubogajme. Kar v tolpah vra'ajo se zvel'er domov, 50 do 80 obiĝ'e jih nekateri dan kar jedno vas. Ljudje so za'eli ħe vrata zapirati tem nepovabljenim gostom.«¹²⁷

12. Ideje o obrtni ĝoli v Kropi

V osemdesetih letih so v Kropi sicer ĝe vedno izdelovali ħeblje, vendar ro'no izdelani ħeblji enostavno niso mogli vel' konkurirati tovarniĝkim. Ni bilo vel' nobenega dvoma, da se bo kovanje kmalu povsem ustavilo. Delavci, ki bi na tak na'in ostali povsem brez sredstev za preĥivljanje, so prosili fuĥinarje, naj jim na kakrĝen koli na'in pomagajo. Tako so posamezniki iz industrijskih krogov predlagali ustanovitev obrtne ĝole v Kropi ali mogo'e v sosednji Kamni Gorici, ki jo je kriza v ħebljarstvu prav tako prizadela. Namen je bil ustanoviti strokovno ĝolo za izdelovanje puĝk. Na ta na'in so v Borovljah zagotovili delo prebivalstvu in ga izvlekli iz revg'line. Kropa ali Kamna Gorica bi bili za to ĝolo primerni, ker so bili prebivalci veĝ'i v predelovanju in obdelovanju ħeleza. Ideja je bila tudi, da bi nekaterim delavcem dali ĝripendije in jih napotili na izobraĥevanje v Borovlje.¹²⁸

V Kropi so idejo o ustanovitvi obrtne ĝole z veseljem pozdravili. Nadejali so se, da bo taka ĝola prinesla ljudem delo in s tem vsaj delno izboljĝanje ħalostnega poloĥaja, v katerem so se znaĝli prebivalci Kroe.¹²⁹ Vendar je ideja o ustanovitvi strokovne ĝole ostala le ideja in se ni nikoli uresni'ila, prebivalstvo pa se je ĝe naprej borilo z revg'ino.¹³⁰

13. Klici na pomol'

Proti koncu osemdesetih let plavĥi, z izjemo tistega v zgornjih Ĥeleznikih, niso vel' delovali. Ĥeblje so sicer ĝe vedno izdelovali, vendar se je proizvodnja vedno bolj bliĥala svojemu koncu in vedno vel' delavcev je ostajalo brez dela. V l'asopisih so se zato stopnjevali

¹²⁷ »Doma'e stvari (Iz Kroe)«, *Slovenski narod*, 31. 1. 1888, 21.

¹²⁸ »Za ħebljarske trpine«, *Ljudski glas*, 1. 5. 1883, 2, str. 34.

¹²⁹ »Izvirni dopis. Iz Kroe«, *Ljudski glas*, 16. 5. 1883, 2, str. 38.

¹³⁰ Kermavner, 102.

dopisi o obuboĥani Kropi. Vrstile so se tudi progĥje po pomoĥi za siromagĥne delavce. Brez dela je bilo ĥe veĥ kot polovica delavcev. Ti niso imeli premoĥenja, ki bi ga lahko prodali in potem odĥli na delo drugam.¹³¹ Obsojeni so bili na beraĥenje. Le pa niti to ni pomagalo, so se mnogi zatekli h kaznivim dejanjem, na primer kraji.¹³² Konĥno je bila delavcem le dana priloĥnost za zasluĥek. Doloĥeni so se prijaviĥi na delo v Rateĥah, kjer naj bi pomagali pri uravnavi hudournikov, vendar nazadnje iz tega ni bilo niĥ. Za izboljĥanje razmer so se odloĥili v Kropi izvesti anketo, s katero naj bi prouĥili slabo stanje v kraju in na podlagi le-te, bi potem izvedli potrebne ukrepe. Vendar so bili prebivalci do ankete zadrĥani, saj so delavci rabili pomoĥ nemudoma.¹³³

Progĥje delavcev po pomoĥi pa je vĥasih le kdo usliĥal. Pomoĥ v Kropo je priĥla v obliki ĥiveĥa, npr. moke ali pa denarja. Tega so razdelili med najbolj revne prebivalce. Vendar se je redko zgodilo, da so ta denar porabili za hrano, ampak je v veĥini primerov ĥel za najemnino.¹³⁴

Taka denarna pomoĥ pa je le zaĥasno ublaĥila hudo pomanjkanje, ki je vladalo v Kropi. Delavci so bili sicer za pomoĥ izjemno hvaleĥni, vendar je bila njihova ĥelja trajno izboljĥanje razmer, kar bi se zgodilo, le bi imeli delo in s tem zasluĥek. Zato so prosili, naj jim dajo dela. Le redkokdo je sicer ĥe verjel, da bi se lahko ĥebĥjarstvo ponovno oĥivilo. So bili pa odprti za opravljanje kakĥnega drugega dela. Pozvali so podjetnike, naj pridejo v Kropo in zgradijo kakĥno novo tovarno, kot so to storili v Trĥil'u in Mojstrani.¹³⁵

Podobne progĥje so prihajale tudi iz Ĥeleznikov. Tudi tu so si delavci bolj kot karkoli ĥeleli dela. Tudi tu so bile ĥelje po tovarni po zgledu Trĥil'a. Ljudje so bili navajeni delati in na ta naĥin naj bi lahko normalno preĥiveli.¹³⁶

14. Devetdeseta leta 19. stoletja

Kot ĥe omenjeno, ob koncu 19. stoletja nista veĥ delovala oba plavĥa v Kropi in tisti v spodnjih Ĥeleznikih. Ĥebĥje so ĥe vedno kovali, leprav se je vse bolj bliĥal konec tudi tej dejavnosti. Ĥebĥjarji v Ĥeleznikih in Kropi so se ĥe vedno borili s strojno izdelanimi ĥebĥji. To

¹³¹ »Domaĥe stvari. Iz Kroke«, *Slovenski narod*, 31. 1. 1888, 21.

¹³² »Reva v Kropi«, *Slovenski narod*, 15. 2. 1888, 21.

¹³³ »Dopisi. Iz Kroke«, *Slovenski narod*, 8. 5. 1888, 21.

¹³⁴ »Izvirni dopisi. Iz Kroke«, *Slovenec*, 15. 2. 1888, 16.

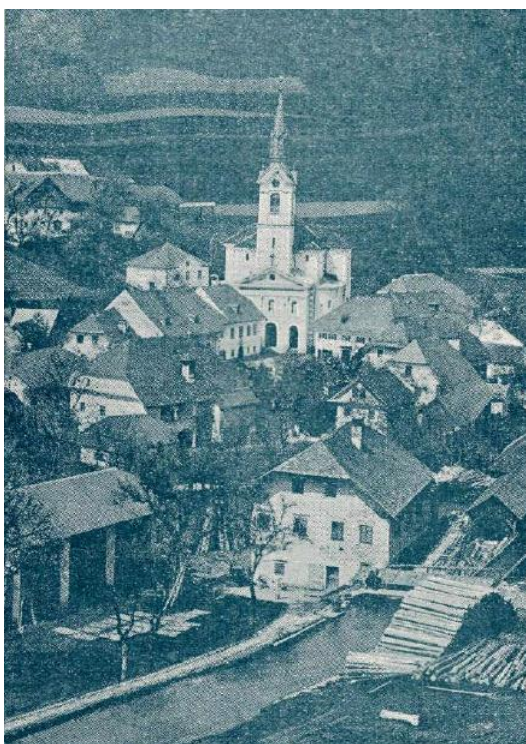
¹³⁵ »Dopisi. Iz Kamne Gorice«, *Slovenski narod*, 12. 5. 1894, 27.

¹³⁶ »Dopisi. Iz Ĥeleznikov«, *Slovenski narod*, 3. 9. 1886, 19.

jim je nekako uspevalo do leta 1890. Takrat so na Jesenicah zaželi s strojno izdelavo žil'nikov in za koval'e v Ĥeleznikih in Kropi prakti'no ni bilo vel' režitve pred propadom.¹³⁷

Takrat so kroparski ĥebljarji pokazali enotnost, zaradi katere se je Kropa vendarle izvlekla iz najhujše stiske in ohranila del zanjo tako pomembne obrti. Ustanovili so ĥebljarsko zadruo in po njeni zaslugi se je izdelovanje ĥebljev vseeno preneslo naprej v 20. stoletje. Leprav v Kropi ĥe nekaj l'asa ni bilo vel' rudarstva in fuĥinarstva, pa se je kovaĥka obrt ravno po zaslugi zadruga ohranila.

V Ĥeleznikih so za razliko od Kroke ĥelezovo rudo talili vse do začetka 20. stoletja, saj je plavĥ v zgornjih Ĥeleznikih ĥe vedno deloval. Ĥe naprej so izdelovali ĥeblje in so kljub slabemu gospodarskemu stanju poskuĥali režiti obrt. Kovali so ĥe vedno tudi v spodnjih

Slika 11: Ĥelezniki ob koncu 19. stoletja

Vir: Anton Koblar, »Ĥelezniki«, *Dom in svet* 5, št. 6 (1892).

Ĥeleznikih, leprav tam plavĥ ĥe nekaj l'asa ni deloval. Se je pa zmanjĥalo ĥtevilo vigenjcev in jeĥ. Ĥe leta 1864 je bilo tu 64 jeĥ, leta 1874 60 in dvajset let pozneje ĥe vedno 32. Leta 1898 sta bila v spodnjih Ĥeleznikih dva vigenjca s po tremi jeĥami. Skupaj je torej ostalo samo ĥe 6 jeĥ¹³⁸. Vendar pa v Ĥeleznikih podobne enotnosti, kot so jo pokazali ĥebljarji v Kropi, ni bilo in v začetku 20. stoletja so s kovanjem ĥebljev povsem prenehali. Del delavcev se je celo preselil v Kropo.

¹³⁷ Mohoriĥ, *Dva tisoĥ*, 355.

¹³⁸ Demĥar, 117.

14.1 Ħebljarska zadruga v Kropi

14.1.1 Nastanek in razvoj zadruga

Proti koncu stoletja je torej vse kazalo na dokonl'en propad Ħebljarstva. Takrat so v Kropi delavci stopili skupaj in ustanovili Ħebljarsko zadrugo, s pomoĻjo katere so uspeli ohraniti del nekdanje obrti.

Junija 1883 so delavci v Kropi stavkali in najbrĦ se je ravno takrat porodila ideja o ustanovitvi nekakĦne kovaĦke zveze. Zveza kovaĦkih mojstrov je poslala Trgovski zbornici v Ljubljani proĦnjo za ustanovitev zadruga. Osnutek pravil je bil zelo demokratiĦen in je med drugimi predvideval, da lahko postane l'an zadruga vsak drĦavljan. Trgovska zbornica na proĦnjo ni odgovorila in zato takrat zadruga ni bila ustanovljena. To se je zgodilo potem veĻ kot deset let pozneje. Novembra leta 1894 je bila ustanovljena »Prva zadruga za Ħebljarski obrt in druge izdelke iz Ħeleza v Kropi«. ¹³⁹

Na zaĦetku je v zadrugi sodelovalo 15 zastopnikov, od tega je bilo 10 fuĦinarjev in zaloĦnikov ter le 5 Ħebljarjev. Na zaĦetku je zadruga imela zaposlenih 47 delavcev. FuĦinarji, ki so ostali zunaj zadruga, so bili prepriĦani, da ne bo uspela. Res zadrugi po prvem letu delovanja ni kazalo najboljše. ¹⁴⁰ Sicer je s pomoĻjo Trgovske zbornice in doloĦenih posameznikov Ħe prvo leto dobila nekaj stalnih odjemalcev doma in na tujem, na primer na Ogrskem, v Slavoniji, na Balkanu, vendar roĻno kovani Ħeblji niso Ħli veĻ dobro v promet. ¹⁴¹ Dolg zadruga je naraĦal in mnogi so bili mnenja, da bi morali opustiti kovanje Ħebljev in zaĦeti izdelovati kaj drugega, na primer verige, tehtnice, delovno in poljedelsko orodje, vojaĦke potrebĦine in Ħeblje za ĦelezniĦke tirnice. Ħe kmalu je zadruga res dobila prvo naroĻilo za vojaĦke postelje, kasneje pa Ħe naroĻilo za Ħeleznico.

Nekaj let potem je zadruga uspeĦno poslovala. Leta 1895 je zaposlovala 86 delavcev in leta 1896 Ħe veĻ kot 100 delavcev. ¹⁴² Najprej so delavci dobivali Ħelezo, oglje in orodje brezplaĦno, kasneje so vse to morali kupovati od zadruga. PlaĦani so bili za 100 kg ali 1000 komadov. Vrstila so se naroĻila za izdelavo vojaĦkih postelj, Ħe vedno pa so tudi izdelovali Ħeblje, vendar nove vrste. ¹⁴³

Leta 1898 je zadruga zaposlila Ħe 50 delavcev iz Ħeleznikov. Kupila je 12 jeĦ in mlin, s katerim so pridobili pomembno vodno silo. Leta 1900 je zadruga dobila prve stroje. Ker ni

¹³⁹ C. Rozman, »Delovni kolektiv Plamena praznuje 75-letnico (nadaljevanje), *Glas*, 19. 11. 1969, 12.

¹⁴⁰ MohoriĻ, *Dva tisoĻ*, 358.

¹⁴¹ Janez Ħmitek, »Sto let Plamena 1894Ħ1994«, v *Kroparski zbornik. Ob 100-letnici Plamena* (Kropa Ħ Radovljica, 1995), 90.

¹⁴² MohoriĻ, *Dva tisoĻ*, 358Ħ359.

¹⁴³ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Ciril Vaisl, »Zgodovina Ħebljarske in Ħelezne obrti v Kropi in Kamni Gorici«, tipkopis, 10Ħ11.

imela prostora, kamor bi jih postavila, je kupila deleže spodnje fužine.¹⁴⁴ Leta od 1901 do 1904 so bila zelo nestabilna. Zadrugi je celo grozil propad. Pestila so jo naknadna davčna plačila in odpovedi deležev, tako da je v letu 1903 celo beležila izgubo. Najhuje je bilo v prvih mesecih leta 1904, potem se je le obrnilo na bolje.¹⁴⁵

Leta 1904 so delavci v Kamni Gorici stavkali, pridružili pa so se jim tudi delavci iz Kroke. Dogovorili so se, da bo zadruga izboljšala plače le, če bodo vsi delavci iz Kroke in Kamne Gorice pristopili v zadrugo. Tako so k zadrugi pristopili tudi kovači iz Kamne Gorice in številni članov se je povečalo na 215.¹⁴⁶

Promet je naraščal, večal se je dobiček. Večinoma je ročno delo nadomestilo delo s stroji. Če vedno so izdelovali tračnice, stavbne in evlarske žebelje, verige. Delavci so dobivali plačo v gotovini in so postali povsem neodvisni od bivših delodajalcev. Glavni namen zadruga je bil zaposlovati delavce iz Kroke in Kamne Gorice, kar ji je tudi uspelo. Zadrugi je uspelo, da je rešila prebivalstvo Kroke pa tudi Kamne Gorice gospodarskega propada.¹⁴⁷

14.1.2 Poslovanje zadruga v prvih dvajsetih letih delovanja

Da bi res videli uspehe zadruga, je v danem poglavju z grafi prikazano njeno delovanje od nastanka do prve svetovne vojne, torej prvih dvajset let njenega obstoja. Prikazano je gibanje celotnega knjiženega prometa, dobička od prodanega blaga, čistega dobička in pa kako so se spreminjali zasluhki zaposlenih. Vsi zneski so prikazani v kronah, čeprav je bila krona veljavna valuta od leta 1900. Do takrat je bil v veljavi goldinar. Zneske pred letom 1900 sem torej preračunala v krone, pri čemer je en goldinar enak dvema kronama.

23. 8. 1908 je bil občni zbor zadruga, na katerem so spremenili trajanje poslovnega leta. Po novem je poslovno leto trajalo od 1. 7. do 30. 6. To pomeni, da je leto 1908 v bistvu trajalo do 30. 6. 1909, ko se je začelo novo. Skupaj je torej poslovno leto 1908/09 trajalo 18 mesecev.¹⁴⁸ Zato imamo na vseh grafih v tem letu veliko odstopanje navzgor od ostalih let. Sicer pa se iz grafov na splošno vidi, da je zadruga po letnih tehavah sčasoma res pokazala pozitivne rezultate in je uspešno poslovala.

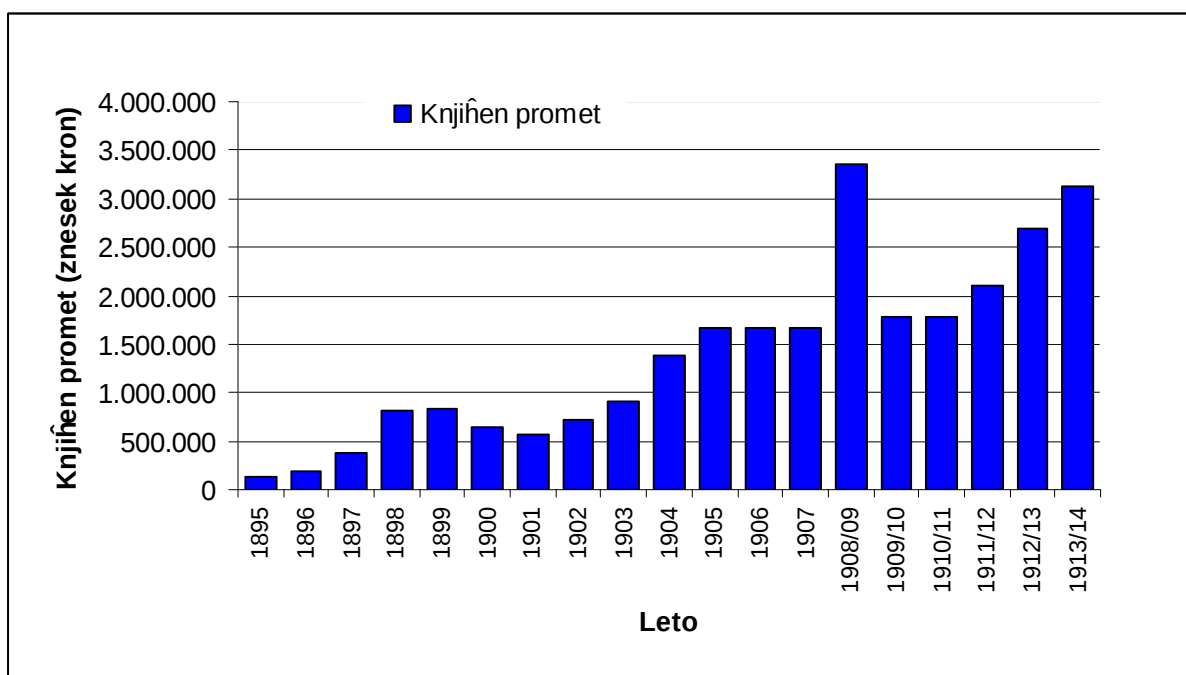
¹⁴⁴ Mohorič, *Dva tisoč*, 359.

¹⁴⁵ *Kronika Plamena kovinarske zadruga z o. j. v Kropi do leta 1940* (Jesenice, 1944), 32.

¹⁴⁶ Mohorič, *Dva tisoč*, 360–361.

¹⁴⁷ C. Rozman, »Delovni kolektiv Plamena praznuje 75-letnico (nadaljevanje), *Glas*, 22. 11. 1969, 11.

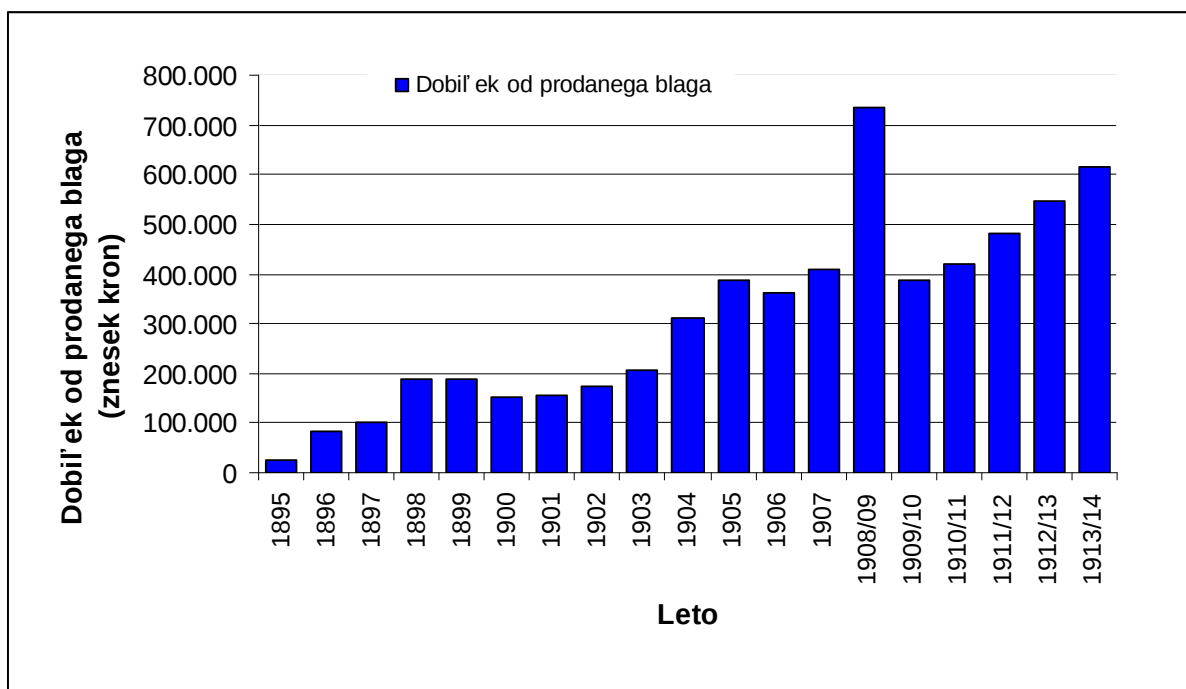
¹⁴⁸ *Kronika Plamena*, 51.

Slika 12: Prikaz gibanja knjiženega prometa zadruga v prvih dvajsetih letih delovanja

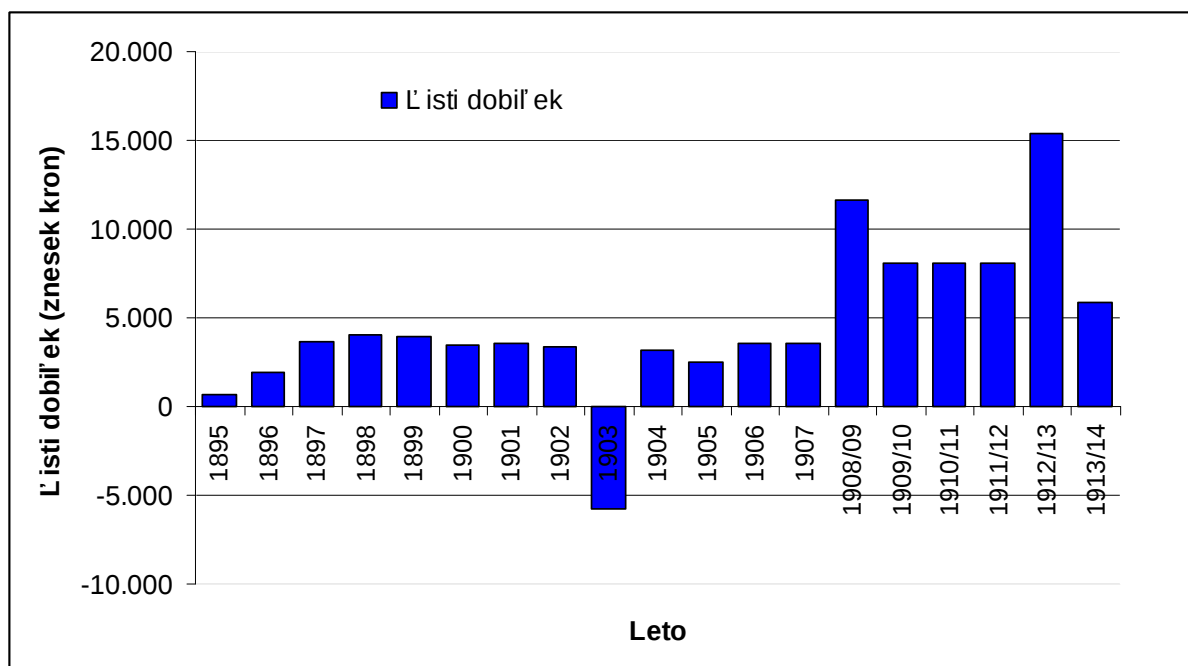
Vir podatkov: *Kronika Plamena kovinarske zadruga z o. j. v Kropi do leta 1940* (Jesenice, 1944), 20ñ65.

Z grafa lahko razberemo, da je promet zadruga večinoma vseskozi naraščal. V prvem letu delovanja je zadruga knjižila približno 65.000 goldinarjev oziroma 130.000 kron prometa. Ta znesek se je potem vsako leto rahlo višal in se gibal med 500.000 in 1.000.000 kron, vse do leta 1904. To je bilo za zadrugo prelomno leto, ko je v zraku viselo vpražanje, ali bo sploh obstala ali pa bo propadla. Vse se je dobro izteklo in promet zadruga se je povečal nad 1.500.000 kron. Približno na tem znesku je ostalo nekaj let, do poslovnega leta 1913/14, ko je promet presešel 3.000.000 kron.

Slika 13: Prikaz gibanja dobiška od prodanega blaga zadruga v prvih dvajsetih letih delovanja
Vir podatkov: *Kronika Plamena kovinarske zadruga z o. j. v Kropi do leta 1940* (Jesenice, 1944), 20ñ65.

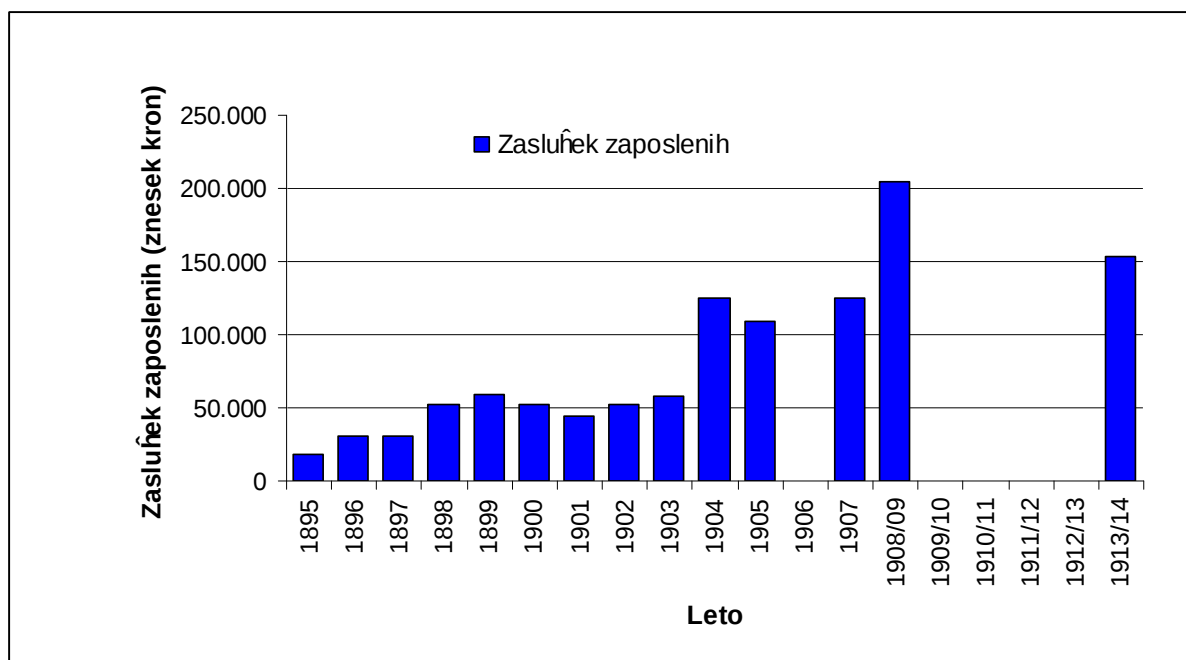
Tako kot promet je tudi dobišek od prodanega blaga vseskozi naraščal. Na začetku je zadruga od prodanega blaga zaslužila približno 12.500 goldinarjev oziroma 25.000 kron. Znesek je spet postopoma naraščal in je leta 1903 prvič presegel 200.000 kron. V letu 1904 je znesek presegel 300.000 kron in se je od takrat samo še večal. Tako je dobišek od prodanega prometa v poslovnem letu 1913/14 znašal približno 620.000 kron.

Slika 14: Prikaz gibanja l'istega dobička zadruga v prvih dvajsetih letih delovanja

Vir podatkov: *Kronika Plamena kovinarske zadruga z o. j. v Kropi do leta 1940* (Jesenice, 1944), 20ñ65.

Kar se tiče l'istega dobička, ni tako izrazito njegovo naraščanje kot pri prometu in dobičku od prodanega blaga. V prvem letu delovanja zadruga je l'isti dobiček značal približno 365 goldinarjev ali 730 kron. Do leta 1897 je dobiček narasel na približno 3700 kron in se potem okoli tega zneska gibal vse do poslovnega leta 1908/09. Edina izjema je bilo leto 1903, ko je zadruga beležila približno 5800 kron izgube. To pa, kot že vemo, so bila za zadrugo krizna leta. Vendar se je zadruga pobrala in je po letu 1908/09 stalno beležila nad 5000 kron l'istega dobička. Posebej visok je bil l'isti dobiček leta 1912/13, ko je značal kar okoli 15.400 kron.

Slika 15: Prikaz gibanja zasluhka zaposlenih v zadrugi v prvih dvajsetih letih delovanja

Vir podatkov: *Kronika Plamena kovinarske zadruge z o. j. v Kropi do leta 1940* (Jesenice, 1944), 20ñ65.

Kar se tiñe zasluhka zaposlenih delavcev, manjkajo podatki za nekatera leta. Kar imamo podatkov, lahko tudi tukaj reñemo, da je zasluhek delavcev narañal. V prvem letu je bilo za plañe zaposlenih v zadrugi namenjenih približno 9300 goldinarjev oziroma 18.600 kron. Znesek je do leta 1898 narañal in se potem vse do leta 1904 gibal na okoli 50.000 kron. V letu 1904, spet torej v tistem prelomnem letu, pa je znañal ñe 125.000 kron. Poslovno leto 1908/09 je trajalo 18 mesecev, zato je v tem letu zasluhek nadpovpreñno visok, za nekaj naslednjih let pa podatkov ni. Naslednji podatek imamo za leto 1913/14, ko je bilo za plañe delavcev namenjenih ñe nad 150.000 kron.

15. Vpliv krize na prebivalstveno dinamiko

15.1 Gibanje ñtevila prebivalcev

Huda kriza v ñelezarstvu je vplivala tudi na gibanje prebivalstva. ñebljarstvo je tako v ñeleznikih kot tudi v Kropi bilo glavna gospodarska panoga, ki je tamkajñnjim prebivalcem predstavljala glavni vir zasluhka. S to dejavnostjo so bile tesno povezane tudi ñtevilne druge panoge kot na primer oglarjenje, rudarjenje, prevoznigtvo. Ko je zañelo ñebljarstvo propadati,

so se v krizi značle tudi te. Četvilni ljudje so izgubljali delo in temu je povsem logično sledilo izseljevanje. V nobenem od teh dveh krajev ni bilo velj močnosti za zasluhek in ljudje so odhajali iskat delo drugam.¹⁴⁹

Delavci v Ėeleznikih so prihajali iz celotne Selške doline. Ko so v Ėeleznikih ugasnili plavhi in so prenehali izdelovati ěblje, so tako brez dela ostali ne le prebivalci Ėeleznikov, ampak tudi mnogi iz drugih krajev Selške doline. Delo so si morali poiskati drugje. Močnosti za to pa so bile v domaem kraju dokaj skromne. Kmetijske povrgine so bile v glavnem izkorišene. Obrtne dejavnosti so imele dovolj delovne sile in bi jo potrebovale le v primeru razvoja. Leta 1902 je bilo v Selški dolini 26 razliĹnih obrti s 111 obrtniki. Od tega je bilo v Ėeleznikih 12 razliĹnih obrti in 28 obrtnikov. Po teh obrtnih delavnicah so delali samo mojstri s svojimi vajenci. Industrija se je razvila ěele tik pred drugo svetovno vojno. Močnosti za kako novo zaposlitev tako ni bilo.¹⁵⁰

Znano je, da je bilo konec 19. stoletja obdobje mnohiĹnega izseljevanja Slovencev. Kot sem ěe omenila, so se v tujino izseljevali bolj kmetje kot obrtniki. Za slednje je bilo namreĹ potovanje prevelik finanĹni zalogaj. Ostajali so doma in delo iskali v okoliĹkih krajih. Nekaterim se je vendarle nasmehnila sreĹa in so odĹli na delo iz domaĹega kraja drugam.

Po ustanovitvi KID in razvoju moderne industrije na Jesenicah in Javorniku se je mnogo kovaĹev iz Ėeleznikov in Kroke odselilo tja. Tako se je ětevilo prebivalcev v Ėeleznikih in Kropi zmanjgalo, na Jesenicah in Javorniku pa poveĹalo.¹⁵¹ Te spremembe nam prikazuje spodnja tabela.

	1880	1910
Kropa	1100	700
Ėelezniki	1200	950
Jesenice	558	1401
Javornik	228	1731

Tabela 2: Gibanje ětevila prebivalcev v ěelezarskih krajih

Vir podatkov: DuĹan Kermavner, *PolitiĹni boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah Ĺ Javorniku od zaĹetkov do leta 1918* (Ljubljana, 1974), 1. zv., 126.

¹⁴⁹ Kermauner, 126.

¹⁵⁰ Niko Ėumer, »Obrt in Obrtna podjetja po prenehanju ěelezarstva«, v *Selška dolina v preteklosti in sedanjosti* (Ėelezniki, 1973), 168Ĺ170.

¹⁵¹ Kermauner, 126.

Poglejmo sedaj, kako se je spreminjalo število prebivalcev v Kropi in Ĥeleznikih od začetka 18. do začetka 20. stoletja.

Leto	Število prebivalcev
1720	1030
1790	1230
1850	1240
1880	1100
1900	780
1910	700
1930	578

Tabela 3: Spreminjanje števila prebivalcev v Kropi

Vir podatkov: Jože Gašpergil, »Novo Ĥelezarjenje v fuĤinah pod Jelovico v XIX. stoletju in njegov konec«, *Kronika* 11, št. 1 (1963), 21.

Leto	Število prebivalcev
Začetek 18. stol.	1200
1741ñ1770	1800
1770ñ1880	2000
1826	1456
1834	1627
1857	1245
1880	1203
1900	1055
1910	950
1931	838

Tabela 4: Spreminjanje števila prebivalcev v Ĥeleznikih

Vir podatkov: Anton GloboĤnik, *Ĥelezniki: rudarski in fuĤnarski kraj: zgodovinsko-statistiĤni oris v registrah* (Ĥelezniki, 1999), 33; Lojze Ĥumer, »Prispevek k gospodarski zgodovini doline«, v *SelĤska dolina v preteklosti in sedanjosti* (Ĥelezniki, 1973), 134.

V zgornjih dveh tabelah imamo podatke o številu prebivalcev od začetka 18. do začetka 20. stoletja. Kot vidimo, se je v obeh krajih število prebivalcev od začetka pa do konca 18. stoletja povečevalo. V 19. stoletju pa se je začelo število prebivalstva zmanjševati, posebej v drugi polovici stoletja. Velik padec vidimo po letu 1880. Za osemdeseta leta pa lahko vemo, da so bila obdobje največje krize v železarstvu in največje stiske prebivalstva. Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja se je iz Kroke in Železnikov torej izselilo večje število prebivalcev.

Tudi v časopisih so se vrstile vesti o izseljevanju iz teh dveh krajev in o tem, kako ti dve nekdanji pomembni železarski središči postajata vedno bolj prazni in zapuščeni. Tako je *Slovenec* leta 1891 zapisal: »Morda pride čas, ko bodo potniki kazali v naše zakotje, rekoč: 'Tu je bila Kropa!'«¹⁵² Za Železnike pa je *Načrt* leta 1906 napisal, da je v Železnikih huda revščina in da bodo kmalu tako daleč, da bodo lahko rekli: »Železniki so bili.«¹⁵³

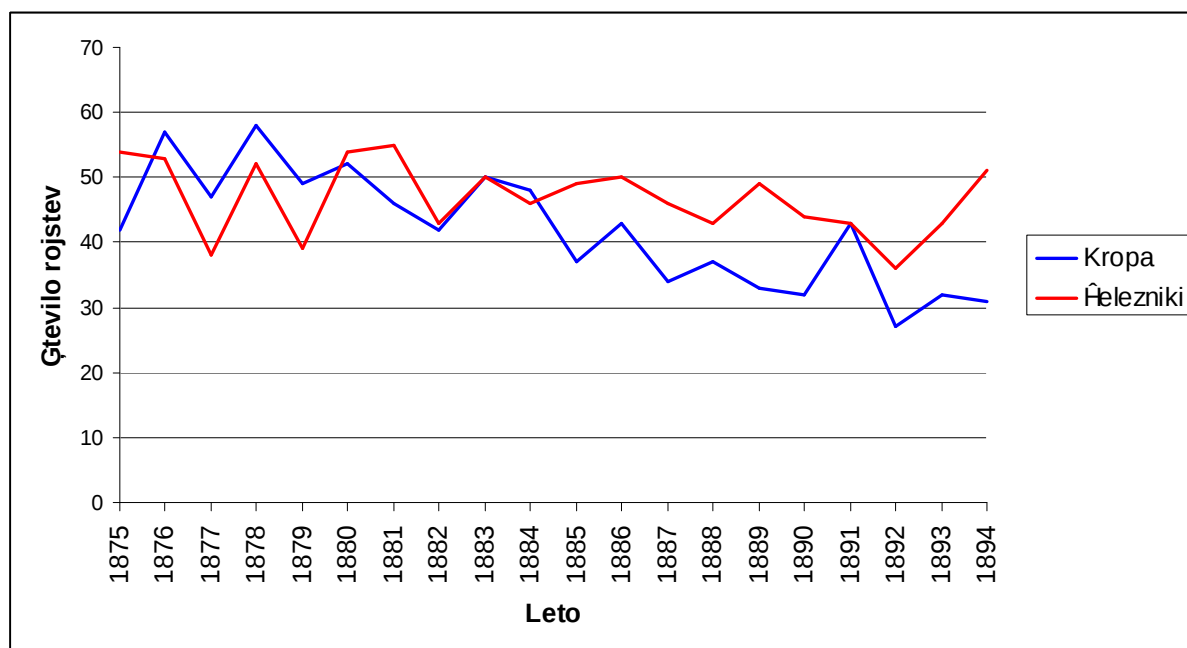
V času krize se je torej število prebivalstva v Železnikih in Kropi zmanjšalo. To zmanjševanje je po vsej verjetnosti vplivalo tudi na zmanjšanje števila rojstev, smrti, pa tudi porok na leto. S prebiranjem matičnih knjig za hujšnji Železniki in Kropa sem dobila podatke o številu rojstev, smrti in porok v posameznih letih. Tako sem lahko primerjala, kako je polarni zaton želejarstva vplival na število rojstev, smrti in porok.

Za analizo sem vzela dvajsetletno obdobje od leta 1875 do vključno leta 1894. Tako sem lahko videla podatke za čas pred nastopom najhujše krize in tudi podatke za čas, ko je bila kriza na vrhuncu in se je vse bolj bližal konec želejarstva. To obdobje sem razdelila na dve desetletni obdobji. Prvo obsega čas od leta 1875 do vključno leta 1884, ko je kriza dosegla vrhunec, drugo pa čas od leta 1885 do vključno 1894.

¹⁵² »Dnevne novice (Iz Kroke)«, *Slovenec: Političen list za slovenski narod*, 24. 8. 1891, 19.

¹⁵³ Železnikar, »K občinjskim volitvam v Železnikih«, *Načrt: Neodvisno politično glasilo za Slovence*, 16. 11. 1906, 2

15.2 Gibanje števil rojstev

Slika 16: Gibanje števil rojstev na leto v Ħeleznikih in Kropi

Vir podatkov: Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krstna knjiga K Kropa 1835–1890; Nadškofijski arhiv Ljubljana, Prepis rojstne in krstne knjige Ħupnije Kropa za leto 1891–1964; Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krstna knjiga K Ħelezniki 1835–1900.

Kot lahko razberemo iz grafa, se je število rojstev na leto v osemdesetih letih zmanjšalo. Ta padec je bolj opazen v Kropi kot v Ħeleznikih. V Kropi je bilo do leta 1885 pogosto več kot 50 rojstev letno, nikoli pa manj kot 40. Po letu 1885 število rojstev na leto ni več preseglo številke 50, zelo redko jih je bilo celo več kot 40 letno.

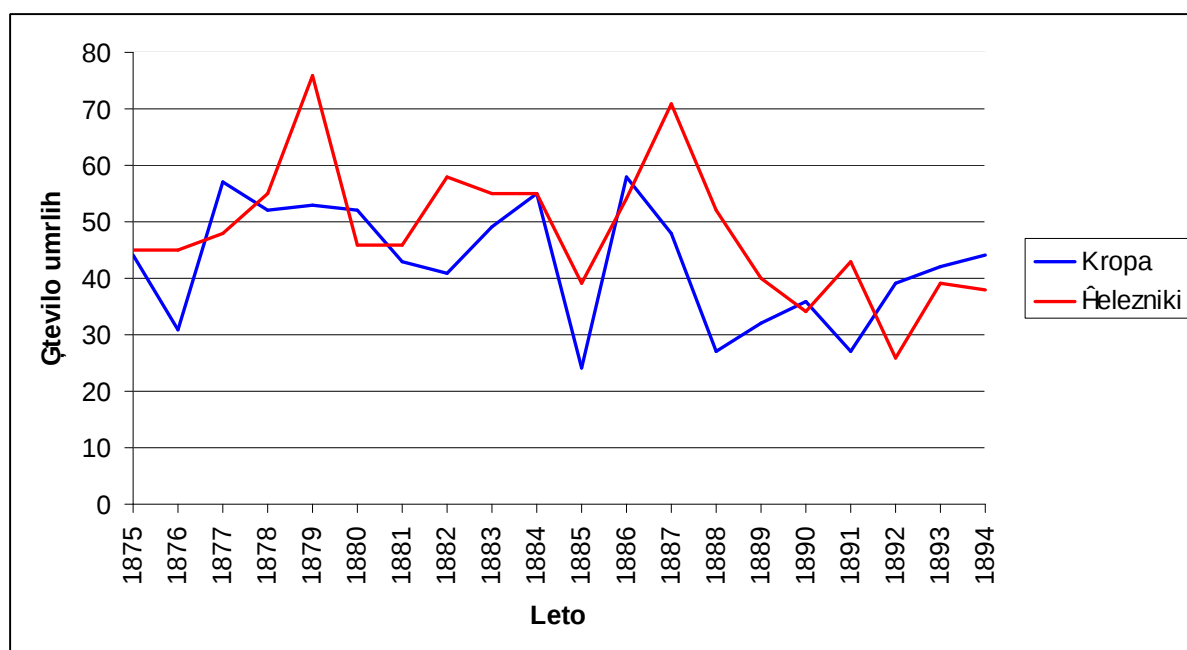
V Ħeleznikih je bolj značilno nihanje v številu rojstev na leto, tako pred letom 1885, kot po njem. Do leta 1885 je bilo večkrat več kot 50 rojstev na leto. Vendar se je tudi zgodilo, da se je rodilo manj kot 40 otrok letno. Tako je bilo na primer v letih 1877 in 1879. Po letu 1885 pa se je več kot 50 otrok rodilo le v letu 1894, sicer je to število ostajalo nižje, vendar ni padlo pod 40 rojstev letno, z izjemo leta 1892, ko je v matični knjigi zabeleženih 36 rojstev.

Če izračunamo povprečno število rojstev na leto, od leta 1875 do leta 1884 in potem od leta 1885 do leta 1894, tudi opazimo padec v številu rojstev. V Kropi se je v prvem desetletnem obdobju v povprečju rodilo približno 49 otrok na leto, medtem ko se je v drugem obdobju ta številka zmanjšala na približno 35 otrok letno. Opazimo torej kar velik padec v številu rojenih otrok na leto. Tudi v Ħeleznikih se je v povprečju zmanjšalo število rojstev na

leto, vendar ta padec ni tako izrazit kot pri Kropi. V prvem obdobju se je v povprečju rodilo 48 otrok na leto, v drugem obdobju pa 45.

Iz vsega tega torej lahko sklepamo, da je pol'asen zaton 'hebljarstva in posledil'no izseljevanje prebivalstva vplivalo tudi na upadanje 'tevila rojstev tako v 'Heleznikih kot tudi v Kropi.

15.3 Gibanje 'tevila umrlih

Slika 17: Gibanje 'tevila umrlih na leto v 'Heleznikih in Kropi

Vir podatkov: Nad'kofijski arhiv Ljubljana, Mrtva'ka knjiga M Kropa 1835'1890; Nad'kofijski arhiv Ljubljana, Prepis mrtva'ke knjige 'hupnije Kropa za leta 1891'1963; Nad'kofijski arhiv Ljubljana, Mrtva'ka knjiga M 'Helezniki 1835'1900.

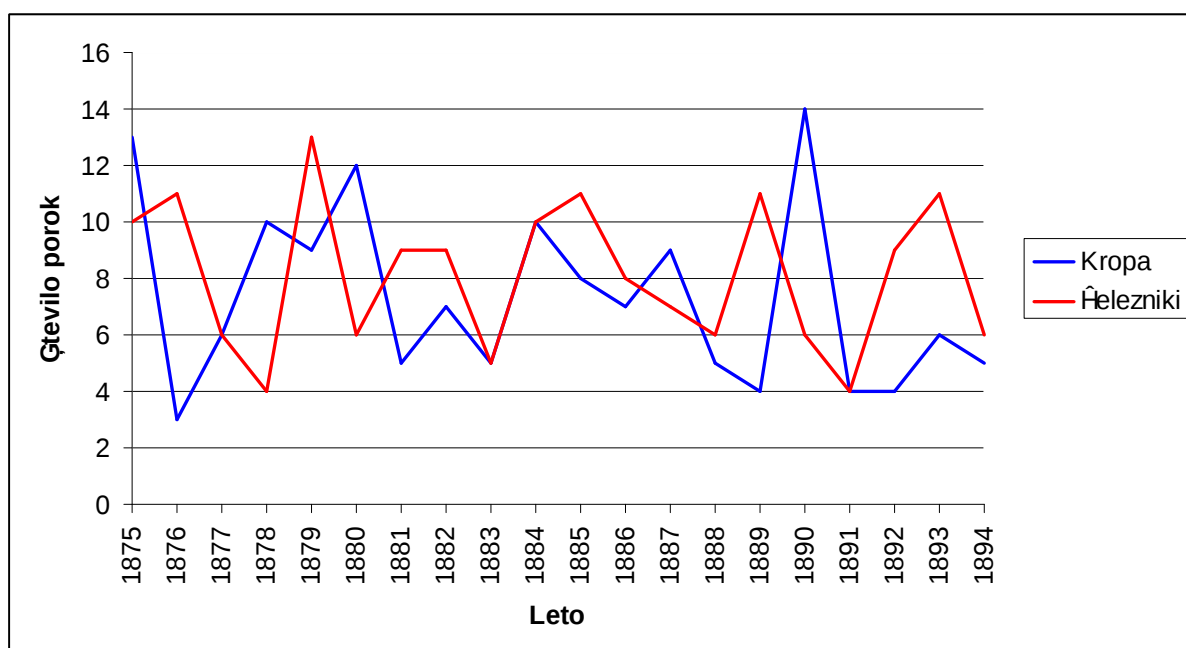
Tudi 'tevilu umrlih na leto se je v osemdesetih letih zmanj'alo v obeh 'helezarskih krajih. 'tevilu umrlih v Kropi je bilo v prvem obdobju pogosto vel'je od 50 na leto. Le v letu 1876 pa je 'tevilka padla pod 40. Po letu 1884 je 'tevilu smrti le enkrat preseglo 'tevilko 50, in sicer leta 1886. V ostalih letih je bilo 'tevilu umrlih vedno manj'je od 50, pogosto celo manj'je od 40 smrti letno.

V 'Heleznikih je tudi pri 'tevilu smrti opaziti vel'je nihanje kot pri Kropi. V prvem obdobju se je 'tevilu smrti gibalo nekje med 45 in 55 na leto. Posebej izstopa le leto 1879, ko je v mrligki knjigi zabele'henih kar 76 smrti. Po letu 1884 je 'tevilu umrlih le trikrat preseglo 'tevilko 50. Tudi tukaj imamo leto, ki posebej izstopa, in sicer leto 1887, ko je bilo

zabeleženih kar 71 smrti. V ostalih letih pa je bilo *število* umrlih večinoma manjše od 40 na leto.

Tudi v povprečju obeh obdobj je opazen padec v *številu* umrlih na leto. V Kropi je v prvem obdobju v povprečju umrlo približno 48 ljudi, v drugem obdobju pa kar deset manj, torej 38 ljudi na leto. Tudi v *Heleznikih* se je povprečno *število* smrti zmanjšalo za deset. Tako je v prvem obdobju v povprečju na leto umrlo približno 53 ljudi, v drugem pa 43 ljudi na leto. Kriza je torej vplivala tudi na *število* umrlih na leto, tako v *Heleznikih* kot v Kropi.

15.4 Gibanje *števila* porok

Slika 18: Gibanje *števila* porok na leto v *Heleznikih* in Kropi

Vir podatkov: Nadškofijski arhiv Ljubljana, Poročna knjiga P Kropa 1834–1899; Nadškofijski arhiv Ljubljana, Prepis iz poročne knjige *šupnije Helezniki* za leta 1835–1964.

Kar se tiče *števila* porok na leto, težko potegnemo nek konkreten zaključek. Tako v *Heleznikih* kot v Kropi je to *število* ves l'as nihalo in iz podatkov težko razberemo kakršenkoli trend. Tudi l'e pogledamo povprečno *število* porok v obeh desetletnih obdobjih, težko trdimo, da je kriza imela vel'ji vpliv na *število* porok v enem letu. Vseeno je vel'jo razliko opaziti pri Kropi, pa *še* tu ni ne vem kako velika. Tako je bilo v prvem obdobju v povprečju 8 porok na leto, v drugem pa približno 6,6 porok letno. V *Heleznikih* pa je razlika komajda opazna. V prvem obdobju je bilo v povprečju 8,3, v drugem pa približno 7,9 porok letno.

16. Gospodarsko stanje na začetku 20. stoletja

L'prav sta plav'ha ugasnila h'e pred leti in h'elega niso vel' talili, pa so v Kropi po zaslugi h'ebljarske zadruge nadaljevali s kova'ko obrtjo. e vedno so kovali h'eblje, vendar druga'ne vrste. Glavni proizvod pa so postali drugi izdelki iz h'elega, zlasti voja'ke postelje. H'elego so kupovali drugje. Nekaj l'asa jih je z njim zalagala celo KID.¹⁵⁴ Kova'i, ki so ostali v Kropi, so v glavnem delali za zadrugo. Nekdanji fu'inarji, kot so bili Poto'niki, Pavli'i. Zupani, o'larji in e mnogi drugi, so se namrel' z vstopom delavcev v zadrugo porazgubili. Edini, ki je v za'etku 20. stoletja e imel samostojno h'ebljarsko obrt, je bil Luka Hafner. Zanj je kovalo le okoli 20-30 kova'ev, medtem ko je zadruga imela do za'etka prve svetovne vojne h'e 240 delavcev.¹⁵⁵

Slika 19: Zgornja fušina v Kropi leta 1904

Vir: *Ilustrirani Slovenec*. Tedenska priloga »Slovenca«, 22. 9. 1929, 5, str. 300.

Tudi plav'h v spodnjih H'eelnikih je ugasnil h'e leta nazaj, medtem ko je v zgornjih H'eelnikih obratoval vse do za'etka 20. stoletja. e ob koncu 19. stoletja so ga nekoliko predelali, s tem so sicer dosegli nekaj uspeha, a fu'inarstva niso mogli re'iti in leta 1902 je tudi plav'h v zgornjih H'eelnikih dokonl'no ugasnil.¹⁵⁶ S plav'em na Javorniku je spadal med

¹⁵⁴ Mohori'l, *Dva tiso'l*, 359.

¹⁵⁵ Kropar, »Ostanki h'ebljarstva na Kranjskem. Kropa«, *Gorenjec. PolitiPen in gospodarski list*, 7. 5. 1915, 16.

¹⁵⁶ Demgar, 117.

tista dva, ki sta na Gorenjskem delala najdlje.¹⁵⁷ V Ħeleznikih so potem, ko je ugasnil tudi drugi plavĦ, kovali le ġe nekaj let, in sicer do junija leta 1909.¹⁵⁸

Ko je ugasnil ġe drugi plavĦ v Ħeleznikih in so sĦasoma prenehali tudi s kovanjem Ħebljev, so ġtevilni prebivalci ostali brez dela in zasluĦka. V Kropi se je prebivalstvo zaposlilo v zadrugi. Kje pa so delo dobili Ħeleznikarji?

Po propadu Ħebljarstva je posebej pomembno postalo lĦipkarstvo. LĦipkarstvo je v Ħeleznike priġlo Ħe v 19. stoletju, vendar se je bolj razġirilo ġele v zaĦetku 20. stoletja, po propadu Ħebljarstva torej. Klekljanje je prinaġalo ljudem pomemben zasluĦek in jim pomagalo preĦiveti tiste najbolj hude lĦase. Klekljale pa takrat niso samo Ħenske, ampak tudi moĦje in fantje. Leta 1907 so v Ħeleznikih tudi ustanovili lĦipkarsko ġolo.

Nekaj delavcev se je zaposlilo v katerem izmed skrilolomov, ki so delovali v tistem lĦasu. Skrilolom nad Zalim Logom je imel v zaĦetku 20. stoletja 70 delavcev. Mnogi so delo dobili pri gradnji ceste med Podroġtom in Podbrdom ter kasneje pri gradnji bohinjske proge. Sodarstvo je bilo v Selġki dolini prisotno pribliĦno toliko lĦasa kot Ħelezarstvo v Ħeleznikih. Po propadu Ħelezarstva so zaĦeli izdelovati posode za industrijske izdelke. Leta 1902 je na Leġnjici celo nastalo podjetje, imenovano Sodarska zadruga za Selġko dolino z o.j. Izdelki so hitro postali znani in dve leti kasneje je imela Ħe 75 lĦlanov. Zadruga je uspeġno poslovala in

Slika 20: Kropa okoli leta 1900

Vir: Razglednica iz Kroepe, Kovaġki muzej v Kropi.

dajala ljudem delo. Potem so bili tu ġe nekateri drugi obrati, kjer so lahko brezposelni delavci poiskali delo, na primer Lesna zadruga Hrastnik, Dermotova usnjarna, Demġarjeva usnjarna.¹⁵⁹

Ģele z razvojem sodobne industrije pa so bili lĦasi krize in brezposelnosti dokonĦno mimo. Leta 1936 se je zaĦela razvijati lesna industrija in po drugi svetovni vojni ġe kovinarska. Ħelezniki so se poĦasi razvijali v pomembno industrijsko srediġe in ponovno oĦiveli.¹⁶⁰

¹⁵⁷ MohoriĦ, *Dva tisoĦ*, 403.

¹⁵⁸ Demġar, 117.

¹⁵⁹ Ħumer, »Obrt in obrtna«, 170Ħ176.

¹⁶⁰ France Planina, »Pokrajina in kraji Selġke doline«, v *Selġka dolina v preteklosti in sedanjosti* (Ħelezniki, 1973), 30

17. Spomini na nekdanje čelezarstvo v Čeleznikih in Kropi danes

17.1 Industrija na tradiciji nekdanjega čelezarstva

Z ustanovitvijo čeljske zadruge se je v Kropi v velji meri začela industrializacija. V zadruzi so stalno nabavljali nove stroje in gñrili svojo proizvodnjo. Poleg čeljev so izdelovali tudi druge izdelke iz čeleza. Leta 1926 so se tako lotili proizvodnje vijakov in matic, ki so kasneje postali njihov glavni proizvod.¹⁶¹ Ko je vedno bolj kazalo, da bodo morali opustiti izdelovanje čeljev, so začeli spodbujati umetno kovačtvo. Leta 1936 so odprli umetnokovaško delavnico. Dvajset let kasneje se je ta del odcepil in postal samostojno umetnoobratno podjetje, ki deluje gñe danes. Umetnoobratno kovačtvo obsega proizvodnjo okrasnih predmetov, kot so ograje, mreže, svetilniki, svetilke, pohiğtveno in stavbno okovje ter gñe gñevilni drugi izdelki iz čeleza.¹⁶²

Čeljska zadruga se je od leta 1939 imenovala Plamen, Kovinska zadruga. Leta 1947 je bila nacionalizirana in ponovno preimenovana, tokrat v Plamen, tovarna vijakov in čeljev. Sčasoma so se povsem preusmerili v proizvodnjo vijakov in matic. Podjetje je sicer leta 1997 gñlo v stečaj, vendar so na njegovi osnovi podjetniki iz tujine gñe leto kasneje ustanovili novo podjetje, imenovano Novi Plamen, Kropa. Podjetje deluje gñe danes in tako poleg Umetnokovaške obrti Kropa (UKO Kropa) na nek način nadaljuje čelezarsko tradicijo v Kropi.¹⁶³

V Čeleznikih se je kovinarska industrija razvila po drugi svetovni vojni. Leta 1946 je bila ustanovljena zadruga kovinarjev, imenovana Niko ñ proizvodna zadruga kovinarjev z o. j. ñ Čelezniki. Ustanovitelji so upali, da bodo na nek način ohranili tradicijo izdelovanja čeljev ter prispevali k industrijskemu razvoju kraja. Med prvimi proizvodi so bili risalni čeljiłki, papirne in paliłne sponke. Kmalu sta se iz podjetja razvili dve novi, in sicer Tehnica in Iskra. Leta 1959 je iz podjetja najprej izgla Tehnica, ki je proizvajala laboratorijsko opremo, leta 1963 pa je nastala gñe Iskra, tovarna elektromotorjev.¹⁶⁴ Kasneje se je Iskra preimenovala v Domel in prevzela Tehnico, tako da sta danes v Čeleznikih dve veliki podjetji, ki sta na nek način nastali na osnovi čelezarske tradicije.

¹⁶¹ C. Rozman, »Delovni kolektiv Plamena praznuje 75-letnico (nadaljevanje)«, *Glas*, 22. 11. 1969, 11.

¹⁶² Janez Gmitrek, *Kovački muzej v Kropi* (Ljubljana, 1976), 18ñ19.

¹⁶³ Novi Plamen. Zgodovinski razvoj podjetja s poudarkom na tradiciji, 2012. URL: <http://www.noviplamen.si/zgodovina.html> (citirano: 21. 5. 2013).

¹⁶⁴ Niko, Čelezniki. Zgodovina podjetja, 2013. URL: <http://www.niko.si/si/podjetje/zgodovina-podjetja.html> (citirano: 27. 5. 2013).

17.2 Znamenja, ki prišajo o nekdanji obrti

Dobrih sto let po tistem, ko sta ugasnila plavha, so v Kropi še vedno prisotni nekdanji sledovi hebljarstva. S katerekoli strani pridemo v Kropo, ali z Jamniške ali Radovljiske, nas še na začetku pozdravi kovan napis Kropa. Ko se zapeljemo v Kropo z zgornje strani, vidimo ohranjeno talilnico železove rude, imenovano Slovenska peč. V središču naselja še danes stojijo tipične fužinarske hiše. Te so visoke, vel nadstropne z majhnimi okni, ki imajo železne polknice in okenske mreže. Od nekdanjih kovaških obratov sta ohranjena dva vigenjca. Od leta 1952 je v Kropi muzej, v katerem je predstavljena zgodovina kovaške obrti.¹⁶⁵

Tudi v Železnikih je še vedno prisoten duh nekdanjega hebljarstva. O železarski tradiciji prav tako prišajo vel nadstropne hiše z zamreženimi okni in kovanimi polkni. Je pa tu ohranjen tudi plavh, ki je zavarovan kot tehnični spomenik. Tudi v Železnikih je muzej, ki med drugim predstavlja nekdanjo železarsko tradicijo kraja. Odprt je bil leta 1968.

¹⁶⁵ Fundacija za razvoj Lipniške doline. Kropa, 2013. URL: <http://www.lipniska-dolina.si/kraji/kropa.html> (citirano: 21. 5. 2013).

18. Zaključek

V splošnem zagotovo lahko rečemo, da je propad starega fužinarstva in kovaštva v Kropi in Ħeleznikih povzročila industrijska revolucija oziroma prepoľasen odziv na spremembe, ki jih je prinesla. Da bi našli toľne vzroke, zakaj je Ħelezarstvo propadlo ravno v teh dveh krajih, medtem ko so nekateri drugi kraji uspešno rešili proizvodnjo, pa moramo pogledati bolj natančno gospodarsko stanje in razmere v Ħeleznikih in Kropi.

Prav vsi Ħelezarski kraji na Gorenjskem so v drugi polovici 19. stoletja obľutili krizo zaradi pospeženega industrijskega razvoja po ostali Evropi. Slovenske dehele niso imele dovolj kapitala, da bi se razvoju prilagodile. Tiste kraje, ki so bili vkljueni v Kranjsko industrijsko druĥbo, je rešil tuj kapital. Ta jim je omogočil, da so modernizirali proizvodnjo in se prilagodili razvoju. Ħelezniki in Kropa sta ostala izven druĥbe. Kapitala ni bilo in s tem tudi ne napredka, posledično je sledil postopen propad Ħelezarstva. K propadu Ħelezniških in kroparskih fuĥin je prispevala tudi izgradnja Ħeleznice. Kraji, ki so dobili Ħeleznico, so s tem dobili tudi pomembno prometno povezavo. Ħeleznike in Kropo je Ħeleznica obšla in kar naenkrat sta bila kraja prometno izolirana. To je pomenilo teĥje in draĥje dovaĥanje surovin in izvaĥanje končnih izdelkov. V krajih je tako nastala huda stiska, prebivalci so izgubljali delo. Mnogi so se v iskanju dela odselili iz domaľega kraja, zmanjšalo se je števililo prebivalcev. Prisotne so bile bojazni, da bosta kraja ostala le še senci nekdanjih dni. Kriza je nastopila v vsem svojem obsegu tako v Ħeleznikih kot tudi v Kropi, vendar pa sta se kraja na različne naľine spopadala z njo. V obeh krajih so se razvnele debate, kdo je kriv za slabo stanje delavcev in propadanje ĥebljarstva. Kar se tiče Ħeleznikov, so bile celo prisotne hude polemike in obtoĥevanja po takratnih ľasopisih, v Kropi pa se je pokazala enotnost prebivalstva.

V teĥkih ľasih je posebej pomembna enotnost delavcev. Vse delavce je kriza prizadela, vsi so se znašli v enakem poloĥaju in nekako je logično, da stopijo skupaj in se borijo za delo, za preĥivetje. Za zgled je bila Kropa. Delavci so stopili skupaj in v devetdesetih letih ustanovili ĥebljarsko zadrugo. Res da so bili njeni zaľetki bolj klavni in ji je kazalo zelo slabo. A sľasoma je uspela dobiti nova naročila. Zaposlovala je vedno veľ delavcev in postopoma se je zadruga ĥirila in zaľela nabavljati celo stroje. Mnogi delavci so dobili delo. Na ta naľin so lahko preĥivelili in ostali v Kropi. S tem se je kovaštvo v Kropi nadaljevalo še v 20. stoletje. Z ustanovitvijo zadruge so tako zagotovili delo veľjemu številu prebivalcev in ohranili del nekdanje tako pomembne tradicije.

V Ħeleznikih te enotnosti ni bilo in najbrĦ je to v veliki meri botrovalo dokonĦnemu propadu Ħebljarstva. Zagotovo je sicer, da roĦnega kovanja ne bi mogli reĦiti, bi pa ob doloĦeni sloĦnosti in pripravljenosti sodelovanja, mogoĦe zmogli prilagoditi proizvodnjo. Delavci bi Ħe naprej imeli delo in nekdanja obrt bi se ohranila. Tako pa je povsem propadla in Ħele po drugi svetovni vojni se je na njeni osnovi razvila kovinska industrija.

Namesto enotnosti so bila v Ħeleznikih prisotna obtoĦevanja med fuĦinarji in delavci o tem, kdo nosi odgovornost za propad fuĦinarstva in Ħebljarstva. Delavci so obtoĦevali fuĦinarje, da so gledali vedno le na lastni dobilĦek in ugodnosti, za delavce pa jim je bilo l'isto vseeno. V l'asu krize naj bi bili povsem prepuĦĦeni sami sebi. Na drugi strani so fuĦinarji trdili, da se je ravno po njihovi zaslugi Ħebljarska obrt v Ħeleznikih obdrĦala tako dolgo. Delodajalci so si Ħeleli uvesti doloĦene spremembe, ki bi izboljšale poloĦaj delavcev, a so se delavci spremembam vztrajno upirali. Med drugimi si niso Ħeleli ukinitve noĦnega kovanja, ki so ga pogosto navajali kot vzrok za slabo stanje med kovaĦi.

Razprave, kdo je odgovoren za slabo stanje, niso Ħeleznikom prav niĦ pomagale. NajbrĦ bi morali svoj del odgovornosti prevzeti tako kovaĦi, kot tudi lastniki fuĦin. Verjetno drĦi, da so fuĦinarji bolj ali manj gledali na zasluĦek in da v l'asu krize niti niso bili pripravljeni delavcem posebej pomagati. Na to nakazuje tudi dejstvo, da so GloboĦniki postavili tovarno ĦilĦnikov v Ljubljani in ne v Ħeleznikih. Moramo pa vedeti, da so s propadanjem fuĦinarstva in Ħebljarstva veliko izgubili tudi fuĦinarji. NajbrĦ pa so bile resniĦne tudi njihove trditve, da so se delavci vztrajno upirali kakrĦnim koli spremembam. Od kovaĦa, ki je bil dolga leta navajen doloĦenih stvari, je bilo teĦko pril'akovati, da bo l'ez noĦ opustil te navade. To nam dokazuje Ħe dejstvo, da je veĦina kovaĦev do zadnjega kovala ponoĦi. Delavci se pogosto tudi niso zavedali, da so spremembe potrebne za razvoj, ki pa je bil nujen, l'e so hoteli s svojimi izdelki Ħe naprej konkurirati na trĦiĦih.

Za konec lahko reĦemo, da je Ħelezarstvo v Ħeleznikih in Kropi zaĦlo v krizo zaradi industrijske revolucije in sprememb ter novosti, ki jih je prinesla. To je bil nek zunanji razlog, na katerega kraja nista imela vpliva. So pa bili potem Ħe Ħrevilni manjĦi notranji vzroki, ki so dodatno prispevali k zatonu fuĦinarstva in proizvodnje Ħebljev. Vse skupaj je bilo dovolj, da je propadlo staro fuĦinarstvo in so v veĦini prenehali tudi z roĦnim kovanjem Ħebljev.

19. Kazalo slik in tabel

19.1 Kazalo slik

Slika 1: Lega Ħeleznikov in Kroke.....	12
Slika 2: Valvasorjeva upodobitev Ħeleznikov	16
Slika 3: Valvasorjeva upodobitev Kroke	17
Slika 4: PlavĦ v zgornjih Ħeleznikih stoji ġe danes	19
Slika 5: Napis ob nekdanjem vhodu v rudnik na Ratitovcu	21
Slika 6: Michelangelo Zois, prvi predsednik KID	32
Slika 7: PlavĦ na Javorniku, kjer so pridobivali feromangan	33
Slika 8: KoniĦast meh.....	36
Slika 9: Valjarna na Jesenovcu v Ħeleznikih	37
Slika 10: Ħebljarji v vigenjcu v Kropi.....	37
Slika 11: Ħelezniki ob koncu 19. stoletja.....	44
Slika 12: Prikaz gibanja knjiĦenega prometa zadruga v prvih dvajsetih letih delovanja	47
Slika 13: Prikaz gibanja dobiĦka od prodanega blaga zadruga v prvih dvajsetih letih delovanja	48
Slika 14: Prikaz gibanja l'istega dobiĦka zadruga v prvih dvajsetih letih delovanja.....	49
Slika 15: Prikaz gibanja zasluĦka zaposlenih v zadrugi v prvih dvajsetih letih delovanja.....	50
Slika 16: Gibanje ġtevila rojstev na letov Ħeleznikih in Kropi.....	54
Slika 17: Gibanje ġtevila umrlih na leto v Ħeleznikih in Kropi	55
Slika 18: Gibanje ġtevila porok na leto v Ħeleznikih in Kropi	56
Slika 19: Zgornja fuĦina v Kropi leta 1904	57
Slika 20: Kropa okoli leta 1900	58

19.2 Kazalo tabel

Tabela 1: Proizvodnja plavĦev na Gorenjskem leta 1855, po koliĦini in vrednosti.....	20
Tabela 2: Gibanje ġtevila prebivalcev v Ħelezarskih krajih	51
Tabela 3: Spreminjanje ġtevila prebivalcev v Kropi	52
Tabela 4: Spreminjanje ġtevila prebivalcev v Ħeleznikih.....	52

20. Viri in literatura

20.1 Arhivski viri

Nadškofijski arhiv Ljubljana:

- Krstna knjiga K Kropa 1835–1890,
- Krstna knjiga K Hlezniki 1835–1900,
- Mrtvaška knjiga M Kropa 1835–1890,
- Mrtvaška knjiga M Hlezniki 1835–1900,
- Poročna knjiga P Kropa 1834–1899,
- Prepis iz poročne knjige hupnije Hlezniki za leta 1835–1964,
- Prepis mrtvaške knjige hupnije Kropa za leta 1891–1963,
- Prepis rojstne in krstne knjige hupnije Kropa za leto 1891–1964.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Ciril Vaisl, »Zgodovina hebljarske in hlezne obrti v Kropi in Kamni Gorici«, tipkopolis, 10–11.

20.2 Lasniki

Glas, 1869.

Gorenjec. Politien in gospodarski list, 1915.

Ilustrirani Slovenec. Tedenska priloga »Slovenca«, 1929.

Ljubljanski list, 1885.

Ljudski glas, 1883.

Na list: Neodvisno politieno glasilo za Slovence, 1906.

Novice gospodarske, obertnijske in narodske, 1861–1891.

Slovenec (Celovec), 1865.

Slovenec: Politien list za slovenski narod, 1878–1891.

Slovenski narod, 1876–1894.

20.3 Ustni vir

Pogovor z Juretom Rejcem, 3. 9. 2013.

20.4 Internetni viri

Aktualno 2011. URL: http://www2.arnes.si/~gljsentvid10/aktualno_2011.html (citirano: 6. 12. 2012).

Fundacija za razvoj Lipniške doline. Kropa, 2013. URL: <http://www.lipniska-dolina.si/kraji/kropa.html> (citirano: 21. 5. 2013).

Niko, Ħelezniki. Zgodovina podjetja, 2013. URL: <http://www.niko.si/si/podjetje/zgodovina-podjetja.html> (citirano: 27. 5. 2013).

Novi Plamen. Zgodovinski razvoj podjetja s poudarkom na tradiciji, 2012. URL: <http://www.noviplamen.si/zgodovina.html> (citirano: 21. 5. 2013).

20.5 Literatura

Baĝ, Franjo, »Iz zgodovine hiĝe v Kropi (Prispevek za podobo delavskih stanovanjskih razmer v zgodnji kapitalistiĝni dobi)«, *Zgodovinski Pasopis* 6ĝ7 (1952), 619ĝ648.

Baĝ, Franjo, *Slovenska pelĝ. Vodnik po zgodovinskem plavĝu v Dnu nad Kropo* (Ljubljana, 1954).

Blaznik, Pavle, »Kolonizacija in populacija na Selĝkem v freisingkem lĝasu«, v *Selĝka dolina v preteklosti in sedanjosti* (Ħelezniki, 1973).

Blaznik, Pavle, *Ĥkofja Loka in loĝko gospostvo (973ĝ1803)* (Ĥkofja Loka, 1973).

Bleicken, Jochen, et al., *Svetovna zgodovina od zaĝetkov do danes*, prev. Janez Gradiĝnik (Ljubljana, 1976).

Bogoĝalec, Toni, »Nehavanje« zgodovinske povezave ĝelezarske Kroepe s sorodnimi kraji na avstrijskem Koroĝkem (Kropa, 2001).

Lepilĝ, Zdenko, et al., *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana, 1979).

Lirkoviĝ, M. Sima, *Srbska zgodovina*, prev. Drago Bajt (Ljubljana, 2009).

Demĝar, Vincencij, »Drobtinice iz zgodovine Ħeleznikov v drugi polovici 19. stoletja«, v *Selĝka dolina v preteklosti in sedanjosti* (Ħelezniki, 1973).

Dolenc, Joĝe, *Doba ĝelezarstva v Ħeleznikih* (Ħelezniki, 2002).

Dolenc, Joĝe, »Iz kronistovih zapiskov o ĝebljarjih v Ħeleznikih«, *Loĝki razĝledi* 20 (1973), 81ĝ98.

Gaĝperĝilĝ, Joĝe, »Gorenjsko ĝelezarstvo v 14. in 15. stoletju«, *Kronika* 7, ĝt. 1 (1959), 5ĝ10.

Gačpergil, Jože, »Novo železarjenje v fužinah pod Jelovico v XIX. stoletju in njegov konec«, *Kronika* 11, št. 1 (1963), 12–22.

Gačpergil, Jože, Vigenjc. *Vodnik po zgodovinskih železarskih kovanicah v Kamni Gorici, Kolnici, Kropi in železnikih* (Ljubljana, 1956).

Globočnik, Anton, *Železniki: rudarski in fužinarski kraj: zgodovinsko- statistični oris v registrah* (Železniki, 1999).

Iskra, Tomaž, *Od rude do kovine* (Jesenice, 1986).

Jarc, Tine, *Srednjeveške poti in železarstvo na Visoki Gorenjski* (Radovljica, 1999).

Kermavner, Dušan, *Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah in Javorniku od začetkov do leta 1918* (Ljubljana, 1974), 1. zv.

Koblar, Anton, »Železniki«, *Dom in svet* 5, št. 6 (1892).

Kronika Plamena kovinarske zadruga z o. j. v Kropi do leta 1940 (Jesenice, 1944).

Kyovsky, Rudi, »Socialne razmere našega delavstva v Kropi, Kamni Gorici in železnikih proti koncu 19. stoletja«, *Kronika* 1, št. 2 (1953), 81–89.

Lačen in Benedičič, Irena, *Slovensko plavžarstvo 20. stoletja: Jeseniški plavži* (Jesenice, 1998).

Mohorič, Ivan, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem* (Ljubljana, 1969).

Mohorič, Ivan, »Zgodovina plavža v železnikih«, *Kronika* 2, št. 2 (1954), 95–100.

Planina, France, »Pokrajina in kraji Selške doline«, v *Selška dolina v preteklosti in sedanjosti* (Železniki, 1973).

Planina, France, *Poljanska in Selška dolina* (Ljubljana, 1962).

Podlogar, Leopold, »Železniki«, *Vrtec: slovenski mladini* 71, št. 1 (1940), 26–30.

Stergar, Rok »Naj bode gospodki al kmetički sin, vsaki more na svetlo iti!«, v *Slovenska kronika 19. stoletja*, ur. Janez Cvirn (Ljubljana, 2003), 2. zv.

Čmitek, Janez, *Kovaški muzej v Kropi* (Ljubljana, 1976).

Čmitek, Janez, »Sto let Plamena«, v *Kroparski zbornik. Ob 100-letnici Plamena* (Kropa in Radovljica, 1995), 89–105.

Valvasor, Janez Vajkard, *Slava vojvodine Kranjske* (Ljubljana, 2009).

Verbič, Marija, »Železarstvo in želejarstvo v železnikih v prvi polovici 19. stoletja«, v *Selška dolina v preteklosti in sedanjosti* (Železniki, 1973).

Žumer, Lojze, »Prispevek h gospodarski zgodovini doline«, v *Selška dolina v preteklosti in sedanjosti* (Železniki, 1973).

Žumer, Niko, »Obrt in obrtna podjetja po prenehanju železarstva«, v *Selška dolina v preteklosti in sedanjosti* (Železniki, 1973).

Izjava o avtorstvu

Izjavljam, da je diplomsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu z mednarodnimi standardi in veljavno zakonodajo.

Ljubljana, 8. 10. 2013

Anica Gortnar